

NI PERDONO, NI OBLIDO

**DOCUMENTAL SOBRE LA FOTOGRAFIA
DE LA RETIRADA DE 1939**

**Joan Giralt Filella
Institut Vil·la Romana
8 de novembre de 2013**

ÍNDEX

• Introducció	3
• La fotografia	4
• Context històric	5
○ Introducció	5
○ Guerra Civil espanyola (1936-1939)	5
○ Bombardejos sobre la rereguarda republicana a l'Aragó	9
○ La Retirada i exili republicà	12
• Història i descripció de la fotografia	16
○ Introducció	16
○ Publicació i autor	16
○ Descripció	17
• Història de la família Gracia Bamala	19
○ Bombardejos i fugida de Montsó	19
○ Escala a Lleida i Barcelona	20
○ Refugi a La Garriga	20
○ Pas per Ripoll i arribada a Camprodon	21
○ Arribada a França	22
○ Tornada a Espanya	23
○ Retorn d'Amadeo Gracia 65 anys més tard	24
○ Carta d'Amadeo a EPS	25
• Procés d'elaboració del treball	26
○ Planificació, recerca i contactes	26
▪ Montsó	26
▪ Barcelona	27
▪ La Garriga	27
▪ Ripoll	28
▪ Camprodon	29
▪ Prats de Molló	30
▪ Recerca al marge dels llocs esmentats	30
○ Desplaçaments	31

○ Entrevistats	33
▪ Antoni Llagostera i Xavier Anton Bofill	33
▪ Pepeta Fajula	33
▪ Lluís Bassaganya	34
▪ Ernesto Baringo i José María Maldonado	34
▪ Joan Garriga	34
▪ Assumpta Montellà	35
▪ Margarida Planell	35
○ Banda Sonora i Narrador	36
○ Condicions tècniques	37
• Minutatge	38
• Epíleg: Entrevista a Amadeo Gracia	45
• Conclusió	52
• Bibliografia	53
• Webgrafia	54
• Material fotogràfic	56
• Material audiovisual	56
• Annex: Transcripcions de les entrevistes	57
○ Antoni Llagostera	57
○ Xavier Anton Bofill	65
○ Pepeta Fajula	68
○ Lluís Bassaganya	74
○ Ernesto Baringo	80
○ José María Maldonado	86
○ Joan Garriga	91
○ Assumpta Montellà	104
○ Margarida Planell	120

INTRODUCCIÓ

Aquest Treball de Recerca està dividit en dues parts: l'objectiu fonamental i més important és un documental de 36 minuts titulat "Ni perdono, ni oblidó" sobre una famosa fotografia feta el febrer de 1939. L'audiovisual també tracta més genèricament tant dels bombardejos franquistes com de la Retirada republicana durant la Guerra Civil espanyola, per mitjà d'un total de deu entrevistes i d'un seguit d'imatges tant actuals com històriques que ajuden a entendre el que es vol explicar. La segona part d'aquest treball és aquesta memòria escrita on, a part d'explicar més detalladament la història de la pròpia fotografia i de la família que hi apareix, analitza profundament el documental en si i el seu procés d'elaboració. Aquí també s'hi troben totes les transcripcions de les entrevistes fetes durant els mesos d'agost, setembre i principis d'octubre sense les quals aquest treball no hagués estat possible.

La tria d'aquesta fotografia com a eix principal del treball no va ser fàcil ni ràpida. Des d'un principi tenia clar que volia fer un treball audiovisual relacionat amb la Guerra Civil espanyola. El motiu pel qual volia fer-lo en format audiovisual és que a mi des de sempre m'ha agradat tot allò relacionat amb el muntatge cinematogràfic i, a més, tinc pensat estudiar Comunicació Audiovisual. La tria del tema es deu al fet que sempre m'ha interessat molt el període històric que comprèn la primera meitat del segle XX, amb les dues Guerres Mundials i la Guerra Civil espanyola.

Més concretament el meu tutor em va parlar d'una fotografia feta durant la Retirada de la Guerra Civil del febrer de 1939 on apareixia una família que havia tingut relació amb La Garriga, tal i com s'explicarà més endavant, de manera que podia ser un treball interessant i vinculat amb el poble on visc. Per tant, a partir d'aquesta proposta vaig començar tot un procés propi de recerca, documentació, busca de possibles entrevistats i elaboració del documental.

Els objectius que em vaig marcar en un principi van ser tres. El primer va ser poder arribar a explicar la Retirada en general partint de la fotografia de manera que des d'un fet concret arribés a englobar tota l'etapa històrica de la qual en forma part. Un segon punt que em vaig proposar va ser el de saber trobar les persones indicades per explicar tant la història de la família com la Retirada en general. Finalment em vaig fixar el repte de poder realitzar el documental sense aparèixer-hi, ja que trobava interessant poder narrar els fets històrics només per mitjà d'entrevistes. Element molt vinculat, per tant, amb el segon objectiu.

Per tant, és indispensable haver vist el documental "Ni perdono, ni oblidó" abans de llegir aquesta memòria escrita. Tot seguit indico el seu respectiu enllaç:

http://youtu.be/JQnjqp6_hYk

Els motius pel quals està penjat al YouTube i no l'he presentat en un altre format han estat els constants errors d'exportació del programa d'edició que he usat per fer-lo. És important respectar les majúscules i minúscules de l'enllaç ja que, si no, no es carregarà la pàgina en qüestió.

LA FOTOGRAFIA

CONTEXT HISTÒRIC

1. Introducció

La fotografia de la família Gracia Bamala, publicada a la Revista francesa "L'Illustration", és el resultat d'un llarg seguit de factors que es desencadenen uns anys abans que la fotografia fos presa. Per tant, per entendre-la cal explicar breument la Guerra Civil i l'exili republicà que aquesta acabarà comportant.

2. Guerra Civil espanyola (1936-1939)

La Guerra Civil espanyola va ser un conflicte bèl·lic entre les forces republicanes que fins llavors governaven el país i una part de l'exèrcit i sectors conservadors de la societat civil que s'havien alçat contra el govern legítim el 17 de juliol del 1936 al protectorat del Marroc, proclamant així l'estat de guerra. El general Francisco Franco definia el cop amb paraules textuals a la següent al·locució:

*"Este Movimiento es nacional y salvará a España del caos en que se pretendía hundirla. No es un movimiento de defensa de determinadas instituciones, al contrario mirará especialmente por el bienestar de las clases obreras y humildes, así como por el de nuestra sufrida clase media. Mientras quienes nos presentan ante el pueblo como enemigos de las clases modestas, pues de ellas salimos, los oficiales y soldados... Para los que persistan en la hostilidad y pretendan rendirse a última hora, no habrá perdón."*¹

- Francisco Franco, 17 de juliol de 1936

L'endemà el cop d'estat s'estengué també per la Península però gràcies a la ràpida i efectiva defensa d'aquells que n'eren contraris es va aconseguir aturar-lo en diversos punts del país.

El 19 de juliol Barcelona semblava tenir els dies comptats com a ciutat republicana ja que el general Manuel Godeu Llopis tenia previst entrar fàcilment junt amb 5.000 soldats per

tal de fer-se amb la capital catalana. Amb el que no comptava era amb la resistència per part de la Guàrdia Civil i de diferents grups anarquistes. Poques hores després el general Godeu es va veure obligat a rendir-se i, consegüentment, aquells que li havien plantat cara en sortiren molt reforçats, convertint-se així en un gran poder fàctic a la ciutat degut al fet que el govern

Resistències contraries al cop d'Estat a Barcelona
(Fotògraf: Agustí Centelles)

¹ De la Cierva, Ricardo: Nueva y definitiva historia de la Guerra Civil, pàg. 114.

català va perdre autoritat arran de l'aixecament militar i la seva gestió posterior.² Altres ciutats com la de Madrid, València o Bilbao també havien aconseguit aturar el cop. Per tant, en un principi els revoltats no aconseguiren l'èxit que esperaven.

Pocs dies després ja es podia delimitar amb força precisió quines zones de la Península estaven ocupades pels rebels i quines seguien sent republicanes. Els rebels aconseguixen

dominar gran part de nord-oest del país (Galícia, Castella i Lleó, La Rioja, Navarra i parts d'Aragó) junt amb alguns punts aïllats d'Andalusia com Còrdova, Sevilla i Cadis. Per altra banda, els republicans segueixen controlant la resta del territori espanyol. Les grans zones industrials del país junt amb la meitat de l'exèrcit i dues tercers parts de l'aviació espanyola segueix estant en mans del govern legítim, per contra els militars alçats es queden amb grans extensions de terrenys agrícoles i

amb les millors divisions de l'exèrcit. Així doncs, Espanya quedava dividida en dues parts donant inici a la que seria la guerra més devastadora de la història del país.³

El que en un principi era simplement una resistència republicana va acabar adquirint un to revolucionari violent. Partits i sindicats com la CNT, anarquista, o la UGT, socialista, aprofiten l'ambient bèl·lic i caòtic per lluitar pels seus ideals. Ataquen i atemoreixen gent d'estaments socials contraris al seu ideari com ara l'Església, militants de la Falange o representants de la gran indústria. Per altra banda, els franquistes també duen a terme una contrarevolució que carrega amb força contra qualsevol brot revolucionari, també contra representants liberals i sobretot contra els sectors que havien ofert resistència a la rebel·lió. Un clar exemple d'això últim és la famosa frase pronunciada just després del cop pel general Mola, un dels alts càrrecs del bàndol nacional:

*"Es necesario crear una atmósfera de terror, hay que dejar sensación de dominio eliminando sin escrúpulos ni vacilación a todo el que no piense como nosotros. Tenemos que causar una gran impresión, todo aquel que sea abierta o secretamente defensor del Frente Popular ha de ser fusilado."*⁴

- Emilio Mola Vidal, 19 de juliol de 1936

A més, els rebels anul·len completament el Govern Republicà de les seves zones i com a resposta formen la Junta de Defensa Nacional, una mena de govern provisional.⁵

² Jackson, Gabriel: *La República Española y la Guerra Civil*, pàg. 219.

³ Jornet, José: *Republicans espanyols...*, pàg. 77, i www.guerracivil1936.galeon.com/alzamiento.htm [03/10/13]

⁴ www.todoslosnombres.org/php/generica.php?enlace=muestrabiografia&idbiografia=512 [03/10/13]

⁵ www.guerracivil1936.galeon.com/revolucion.htm [03/10/13] i Jornet, José: *Republicans espanyols...*, pàg. 99.

Amb aquesta situació geogràfica Franco fixa el seu primer objectiu contra Madrid. Per precaució Francisco Largo Caballero, president del govern espanyol decideix traslladar el Govern de la República a València. Al llarg del mes de novembre es van produir un seguit d'enfrontaments entre franquistes i republicans a la capital. El clima era incert però fets com l'arribada d'una gran quantitat de brigadistes internacionals⁶ va donar forces per seguir resistint sota el lema: "No pasarán". Gràcies també a l'ajuda de la Unió Soviètica a la República, Franco, acompanyat per soldats italians i alemanys, no pot fer-se amb Madrid tant ràpidament com havia previst. A partir d'aquí apostarà per una guerra llarga que pugui acabar guanyant gràcies a l'esgotament del bàndol republicà.

L'any 1937 comença amb nous setges i bombardejos sobre població civil a la ciutat de Madrid. El mes de febrer hi ha la Batalla del Jarama i la de Guadalajara, ambdues iniciades pels feixistes amb la intenció, un cop més, de treure els republicans de la capital.

Al mateix temps, l'exèrcit capitanejat per Franco aconsegueix fer-se amb part d'Andalusia, el País Basc i Astúries entre els mesos de febrer i octubre. D'aquesta manera els feixistes es fan amb dues zones molt importants a nivell industrial i miner, alhora que debiliten el potencial republicà. Aquesta conquesta feixista deixa grans destrosses al nord del país en forma de bombardejos. Un exemple ben clar és el bombardeig de Gernika on va haver-hi un total aproximat de 1.600 víctimes mortals i més de 1.000 ferits junt amb enormes destrosses materials a gran part de la ciutat.⁷

Amb aquest panorama Franco ja fa mesos que ha desistit del seu objectiu de fer-se amb Madrid. Paral·lelament comencen a sorgir problemes interns en el bàndol republicà entre grups socialistes, anarquistes i comunistes degut a discrepàncies sobre quin tipus de govern hi haurà d'haver un cop acabada la guerra, si és que arriben a sortir victoriosos. Aquestes diferències es notaran al camp de batalla ja que hi haurà petits boicots interns que acabaran marcant en part la dinàmica de la guerra.

“¿Dónde está la solidaridad nacional? No se ha visto por parte alguna. La casa comenzó a arder por el tejado, y los vecinos, en lugar de acudir todos a apagar el fuego, se han dedicado a saquearse los unos a los otros y a llevarse cada cual lo que podía.”⁸

- Manuel Azaña

El juny de 1937 Franco rep un seguit de plànols del Capità General de Saragossa on es proposen diferents maneres d'atacar l'Aragó i de poder arribar al Mediterrani dividint així en dues parts la zona ocupada pels republicans. Un cop l'exèrcit nacional controla el nord del país decideix posar en pràctica aquests plànols de manera que una gran quantitat de tropes i aviació són enviades a l'Aragó. Es bombardeja amb intensitat la rereguarda republicana i aquests es defensen com poden. Quan semblava que Franco estava a punt d'arribar a Catalunya, deci-

⁶ Balanzà, M; Benejam, P; Llorens, M; Ortega, R; Roig, J: *Ibèrica...*, pàg. 279.

⁷ www.infoguerracivil.com/espana-bombardeo-guernica.html [05/10/13]

⁸ De la Cierva, Ricardo: *Nueva y definitiva historia de la Guerra Civil*, pàg. 270.

deix tornar a centrar els seus esforços contra Madrid per sorpresa de tots, de manera que la guerra a les terres aragoneses quedarà posposada per part de l'exèrcit nacional.⁹

Imatge de la ciutat de Terol el desembre de 1937

Cap a finals de 1937 hi ha intents sense èxit per part del Comitè de No Intervenció¹⁰ de pactar el final de la guerra entre els dos bàndols. Pocs dies després, el 15 de desembre, els republicans ataquen Terol amb la intenció d'evitar la caiguda de Madrid, de manera que l'activitat bèl·lica a la zona es reprèn.¹¹ El general Franco, conscient que no es pot permetre perdre una capital de província com Terol, ràpidament envia gran part de les seves tropes a la zona amb l'objectiu de recuperar la ciutat ara ja en mans republicanes. Aquest contraatac dels revoltats acaba aconseguint fer fora de Terol els defensors del govern legítim el 19 de gener de 1938. A partir d'aquí començarà la Batalla d'Aragó, una de les més sagnants de la guerra amb 20.000 baixes republicanes i 17.000 feixistes junt amb un gran nombre de morts civils. Aquest enfrontament també estarà

marcat per l'intens fred de l'hivern i perquè el front es mourà molt lentament en part gràcies a l'ajuda, un cop més, dels Brigadistes Internacionals. L'objectiu de Franco ara és entrar a Catalunya i el País Valencià. L'apartat dels bombardejos durant aquesta etapa en què la guerra es situa en terres aragoneses el tractarem més àmpliament a continuació degut a la vinculació del fet amb la història de la família Gracia Bamala.

El 15 d'abril de 1938 el general Franco aconsegueix arribar al mar Mediterrani per Vinaròs, un petit poble del País Valencià situat al nord de la regió¹². Alhora, altres divisions feixistes entren per l'oest de Catalunya i es fan amb la ciutat de Lleida. Ambdós fronts queden aturats als rius Ebre i Segre respectivament. Amb aquest panorama es lliurarà l'enfrontament entre els dos bàndols més dur, important i sagnant de tota la guerra, la Batalla de l'Ebre. Les trinxeres, l'aviació i l'artilleria hi jugaran un paper essencial. Tothom tenia clar que aquesta batalla era l'última oportunitat que tenia l'exèrcit republicà per donar un tomb a la dinàmica de la guerra ja que del contrari Franco aconseguiria dividir el territori republicà facilitant així la seva victòria final.¹³ Malgrat una primera ofensiva republicana, els franquistes aconsegueixen contrarestar-la i finalment el 16 de novembre travessen l'Ebre i comencen a pujar en direcció a Barcelona. El comunicat nacional d'aquell mateix dia especificava el següent:

⁹ Entrevista a José María Maldonado, pàg. 85.

¹⁰ Balanzá, M; Benejam, P; Llorens, M; Ortega, R; Roig, J: *Ibérica...*, pàg. 279.

¹¹ Hurtado, Víctor; Segura, Antoni; Villarroya, Joan: *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, pàg. 178 i 179.

¹² Jackson, Gabriel: *La República Española y la Guerra Civil*, pàg. 390, i Hurtado, Víctor; Segura, Antoni; Villarroya, Joan: *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*, pàg. 201.

¹³ Balanzá, M; Benejam, P; Llorens, M; Ortega, R; Roig, J: *Ibérica...*, pàg. 280.

“La operación que los rojos presentaron al mundo mediante su propaganda como gran éxito militar, ha constituido para ellos una de sus mayores derrotas, ya que el número de prisioneros que se les ha hecho en la batalla del Ebro se eleva a 19.779, siendo su total de bajas más de 75.000.”¹⁴

- *Comunicat de guerra franquista del 16 de novembre de 1938*

L'ocupació militar de Catalunya serà relativament ràpida comparada amb la dinàmica de la guerra: el 23 de desembre el front del Segre va cedir, el 15 de gener Tarragona queia ens mans dels franquistes i el dia 26 Barcelona era ocupada. A partir d'aquí els facciosos pujaran fins arribar a la frontera francesa provocant al seu pas un èxode massiu de milers de republicans, apartat explicat més detalladament en aquest mateix context històric degut a la relació amb la història de la fotografia. El govern legítim de la República també s'exiliarà en territori francès.

La guerra ja està decidida encara que Madrid segueix estant en mans republicanes. Després de fer-se amb els últims territoris del País Valencià el general Franco es disposa a fer caure d'una vegada per totes la capital. Tot i que encara hi havia part de l'exèrcit republicà, la ciutat cau fàcilment degut al cansament i les nul·les expectatives de victòria. El 28 de març de 1939 les tropes franquistes entraran a Madrid i l'1 de abril Franco donarà la guerra per acabada¹⁵ amb el següent comunicat:

“En el día de hoy, cautivo y desarmado el Ejército rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La Guerra ha terminado.”¹⁶

- *Francisco Franco, 1 d'abril de 1939*

3. Bombardeos sobre la rereguarda republicana a l'Aragó

Per entendre millor la història de la família Gracia Bamala cal entrar més en detall en aquest aspecte de la guerra ja que en van ser víctimes directes. Cal recordar que la història de la família està explicada amb detall a l'apartat “Història de la família Gracia Bamala”.

L'aviació a la Guerra Civil espanyola és un clar exemple de com aquesta comença sent un enfrontament bèl·lic a l'antiga i finalment acaba convertint-se en una guerra moderna. Les terres aragoneses van ser testimonis directes d'aquesta evolució. En el moment de l'arribada dels feixistes a l'Aragó l'ús de l'aviació era gairebé nul. El primer bombardeig notable a la zona va tenir lloc el 20 de juliol de 1937, és a dir durant la primera ofensiva nacional a l'Aragó, a Albalate del l'Arzobispo i més tard a Saragossa, on hi ha un mort. De mica en mica va augmentant l'ús de l'aviació i no és fins al maig de 1937 que es comencen a donar alguns casos d'atacs

¹⁴ Reverte, José M: La Batalla del Ebro, pàg. 571.

¹⁵ Balanzá, M; Benejam, P; Llorens, M; Ortega, R; Roig, J: Ibérica..., pàg. 280.

¹⁶ De la Cierva, Ricardo: Nueva y definitiva historia de la Guerra Civil, pàg. 672.

a ciutats més allunyades del front, les quals es trobaven desprevingudes.¹⁷ Una d'elles és el petit poble de Montsó, on resideix la família Gracia Bamala.

Els atacs aeris tenien tres objectius diferents a l'hora de bombardejar. El primer era castigar zones del front de combat importants pel desenvolupament de la guerra de manera directa. Un segon objectiu comú a l'època era atacar punts estratègics de la rereguarda, aquest però és l'objectiu que menys es va dur a terme. Finalment, en tercer lloc també es va bombardejar població civil a tot tipus de ciutats, sobretot a les capitals de província.

Degut a l'estancament que viu la guerra en el front d'Aragó l'aviació té temps de perfeccionar la tècnica de cara als objectius que es marca. A finals de 1937 els avions utilitzats pels dos bàndols eren molt més ràpids i estaven molt ben preparats per buidar les seves càrregues letals d'una manera més eficaç. Malgrat que la seva precisió no tenia res a veure amb els d'avui en dia, ja són molt millors en aquest aspecte que els del principi de la guerra. Les estratègies a l'hora de bombardejar també evolucionen i al final el més comú eren operacions amb grups de 22 avions.

Els avions encarregats d'aquests bombardejos variaven segons el bàndol. Els facciosos ataquen per mitjà de l'Aviació Hispana. A més reben la inestimable ajuda de l'Aviació Legionària Italiana i la Legió Còndor Alemanya. Els models més utilitzats per Franco i els seus aliats són els "Junker 52", els "Heinkel 111", els "Savoia 81" i els "Savoia 79". L'interès d'Itàlia i Alemanya era en gran mesura preparar-se per la imminent i inevitable II Guerra Mundial que començaria mesos després del final de la Guerra Civil espanyola.¹⁸ És per aquest motiu que durant tota la guerra envien constantment nous models d'avions, bombes i armament. Aquest conjunt d'aviacions faccioses arriben a l'Aragó procedents del Front del Nord, on també havien ajudat a fer-se amb els territoris de la zona.

El bàndol republicà ho tenia més difícil a l'hora d'aconseguir formar una aviació contundent capaç de fer front a la dels revoltats. En un principi és l'Exèrcit Rus qui li dona suport però la poca innovació d'aquest, ja que envien els mateixos models des de finals del 1936 fins al final de la guerra, i la dificultat per fer arribar els avions i tot tipus d'armament a la zona republicana provoquen una desigualtat que acabarà marcant la diferència.¹⁹ Tal com assegura l'historiador i escriptor José María Maldonado: "El armamento republicano entra en cuentagotas. Si había un mes más de batalla no quedaban repuestos". Malgrat tot es poden destacar dos models a

Avions italians model "Savoia 81"

Disseny d'un avió rus model "Polikarpov I-15"

¹⁷ Maldonado, José María: "La Guerra desde el aire" en Paisajes para después de una guerra, pàg. 137.

¹⁸ Entrevista a Antoni Llagostera, pàg. 61.

¹⁹ Entrevista a José María Maldonado, pàg. 87.

tenir en compte que van ser emprats pels republicans: els “Polikarpov I-15” els “Katiuskas” i els “Nataxes”. Això contrasta clarament amb la situació del bàndol nacional ja que Itàlia i Alemanya sempre estan enviant nous models d’avions i bombes per experimentar amb ells i practicar de cara la II Guerra Mundial.²⁰

Les bombes que es llençaven podien pesar des de 50 kg fins a més de 250 kg, però aquestes últimes tan destructives i mortíferes només estaven a l’abast dels franquistes gràcies a l’ajuda estrangera.²¹ Un exemple clar del potencial destructiu de la Legió Còndor és el bombardeig sobre Alcanyís del 3 de març de 1938 on hi ha un total de 500 víctimes mortals en part també degut al fet d’atacar sense previ avís.²²

Uns mesos abans, però, és el petit poble de Montsó qui n’és víctima. En aquest cas és la Legió Italiana l’encarregada de dur a terme l’ofensiva. Així doncs, el 20 de novembre de 1937 els 4.500 habitants del poble són bombardejats havent estat avisats amb molt poc temps

d’antelació.²³ Per sort, degut als freqüents atacs aeris a pobles veïns, ja s’havien organitzat i havien preparat diferents refugis per tot el municipi. Tot i així, un gran nombre de gent fugí a camp obert per evitar possibles ensurts. Els objectius del bombardeig eren inhabilitar la fàbrica sucrera del poble, important pel bàndol republicà, destruir els ponts del municipi que creuen el riu Cinca i en gran mesura

atemorir un cop més la població. Dels 28 impactes de bomba que es van registrar, alguns van anar a parar a la fàbrica sucrera provocant la seva inhabilitació, tal i com s’havia planejat en un principi. Pel que fa al segon objectiu, és cert que es van malmetre alguns ponts del municipi però no el seu ús. Però malgrat això, cal remarcar un cop més la intenció d’implantar el terror entre els habitants de Montsó, les grans víctimes del bombardeig.

Aquest temor, sumat al fet que els soldats republicans que fugien de l’avenç feixista avisaven a les poblacions per on passaven que els habitants de les mateixes serien agredits tant bon punt entressin els facciosos, provoca una diàspora a tenir en compte de moltes famílies de la zona, que marxen ràpidament cap a Lleida a l’espera de poder tornar a casa quan l’ambient bèl·lic i tens que es respirava minvi. En el cas de Montsó per fugir no utilitzen el ferrocarril ja que per a l’aviació enemiga és fàcil bombardejar-lo. Per tant, la gran majoria de les persones fugen per la carretera Tarragona-Sant Sebastià, per la carretera nacional, però en veure que per allà també són metrallats i bombardejats pels avions feixistes, decideixen anar

²⁰ Maldonado, José María: “La Guerra desde el aire” en Paisajes para después de una guerra, pàg. 141.

²¹ Entrevista a José María Maldonado, pàg. 88.

²² Entrevista a José María Maldonado, pàg. 88.

²³ Entrevista a Amadeo Gracia, pàg. 47.

per un camí històric que uneix Montsó amb Balaguer. Així doncs centenars de famílies aragoneses, com ja havien fet abans moltes altres a la resta d'Espanya, omplen els seus carros i enfilen camí cap al bàndol republicà, és a dir a aquestes alçades de la guerra, cap a Catalunya.²⁴

4. La Retirada i exili republicà

Amb la Batalla de l'Ebre perduda els governs de la República i de la Generalitat s'anaren traslladant cap a la frontera francesa. Al mateix temps centenars de milers de persones d'ideologia republicana o simplement empeses per les circumstàncies de la guerra també anaren desplaçant-se en direcció nord. Es calcula que aproximadament unes 500.000 persones travessaren la frontera francesa. Aquest mig milió de refugiats es pot dividir en 220.000 militars, 170.000 dones, nens i ancians, 40.000 homes i 10.000 ferits junt amb altres milers de persones no registrades a l'època.²⁵ Cal dir que la barreja de procedències territorials és molt variada ja que, per exemple, un total de 160.000 persones procedien de territoris catalans.²⁶

El motiu o argument d'aquesta diàspora és la por a les més que possibles represàlies de l'exèrcit franquista i les seves forces mores. Molts pensaven que podien ser detinguts o fins i tot executats. Aquest ambient de terror fa que la Retirada sigui precipitada i que la gran majoria de la gent només pugui endur-se allò bàsic i necessari pel camí que els espera. Una petita minoria té la sort de poder desplaçar-se amb cotxes i carros però la gran massa de gent refugiada ho fa a peu amb la manta i el sac a l'esquena.

La caiguda de Barcelona el 26 de gener accelera el procés convertint-lo així en un fet històric sense precedents a Espanya i a l'Europa contemporània. Així doncs, grans

columnes de gent comencen a pujar direcció a França suportant el fred de l'hivern i amb un instint de supervivència que en alguns casos és l'únic que els empeny a seguir caminant. Amb aquest panorama de desolació i ànims de derrota l'única funció de l'exèrcit republicà és alentir la marxa imparable dels feixistes. Clars exemples d'això són els múltiples ensorraments de ponts per part dels republicans per tal d'incomunicar i alentir el pas de l'enemic.²⁷

Un aspecte a tenir en compte en tot aquest procés és que l'exèrcit republicà duu a terme un replegament ordenat i no una fugida desorganitzada. Per tant, tal i com diu Lluís Bassaganya: "El terme Retirada és incorrecte ja que els soldats republicans en cap moment van fer una retirada, el que van fer va ser recular. El dia 23 de desembre les tropes franquistes comencen la gran ofensiva a Catalunya i comencen a atacar totes les posicions del territori per

Pont de l'Arquet a Ripoll volat pels republicans el 1939
(Imatge cedida per Antoni Llagostera)

²⁴ Entrevista a Ernesto Baringo, pàg. 82.

²⁵ Montellà, Assumpta: *La Maternitat d'Elna*, pàg. 43.

²⁶ Marqués, Salomó: *Les rutes de l'exili republicà del 1939*, pàg. 13.

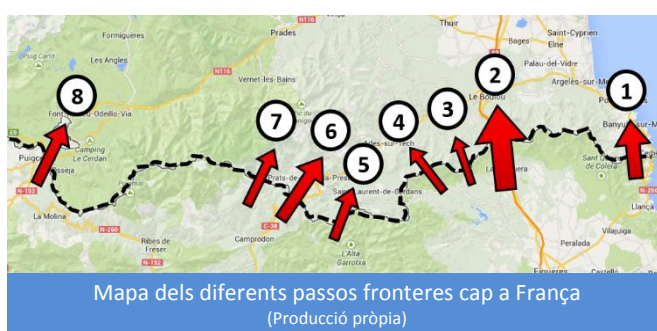
²⁷ Entrevista a Antoni Llagostera, pàg. 60 i Entrevista a Joan Garriga, pàg. 101.

tal de conquerir-lo i els republicans veient que no podien fer front a aquesta ofensiva dels nacionals, el que van fer va ser una reculada organitzada, van anar tirant enrere, cedint terreny però sense que els nacionals els poguessin englobar tots i agafar-los presoners, sempre de cara a l'enemic, veient l'enemic, anant reculant i no retirant-se, perquè el terme retirada voldria dir girar-se i marxar corrent".²⁸

Malgrat els esforços de l'exèrcit republicà per aturar el progrés de les tropes de Franco, aquestes van continuar avançant molt ràpidament. El dia 1 de febrer ocupen tot el Maresme i la ciutat de Vic, el dia 4 entren a Girona i el dia 9 arriben ja a La Jonquera. L'endemà controlen tots els passos fronterers i el dia 13 dominen completament el Pirineu català.²⁹

Els camins que emprengueren a Catalunya els centenars de milers de refugiats d'arreu d'Espanya foren diversos. D'est a oest, els principals passos fronterers en aquelles dates foren:

1. Portbou - Cervera.
2. La Jonquera - El Pertús.
3. La Vajol.
4. Maçanet de Cabrenys.
5. Coll de Malrem.
6. Coll Pregon.
7. Coll d'Ares.
8. Puigcerdà - Guingueta d'Ix.

El Coll d'Ares, pas fronterer per on va passar la família Gracia Bamala, junt amb els passos del Coll de Malrem i el Coll Pregon, va ser un dels camins més utilitzats a l'època per passar a França. Amb paraules textuais de Lluís Bassaganya: "Es calcula que aproximadament

Exemple concret de les penúries dels refugiats

entre els dies 8, 9, 10 i 11 de febrer van passar per la Vall de Camprodon unes 150.000 persones, d'aquestes pràcticament la totalitat eren militars"³⁰. Per tant, queda clar que, tot i que el gran gruix d'exiliats va passar per La Jonquera, aquest no va ser un pas menor. La ruta començava a Camprodon, acte seguit es passava per Molló fins a pujar als 1.513 metres del coll. El següent pas, ja en territori francès, era arribar a Prats de

Molló des d'on la gendarmeria francesa anava ubicant els exiliats republicans a diferents llocs del territori. Cal dir que un gran condicionant d'aquesta via va ser que la carretera no estava

²⁸ Entrevista a Lluís Bassaganya, pàg. 74.

²⁹ Solé, Felip i Pujol, Enric: *Exilis*, pàg. 27, i Entrevista a Antoni Llagostera, pag. X. (1).

³⁰ Entrevista a Lluís Bassaganya, pàg. 75.

feta per la banda francesa fins a Prats de Molló, la qual cosa va afegir en gran mesura molta duresa al viatge.³¹

Un dels aspectes a destacar d'aquest gran èxode són les circumstàncies nefastes i inhumanes en les que es duu a terme aquest viatge. L'intens fred dels mesos de gener i febrer, junt amb la neu que aquest fred comportava a mesura que la gent s'acostava als Pirineus, van afegir grans dosis de dramatisme al procés. A tot això cal sumar-li l'estat físic i psíquic de la gent ja que, bruts i cansats, acumulaven tres anys de guerra a l'esquena que a aquestes alçades ja començaven a passar factura. A més, l'aviació facciosa seguia bombardejant i metrallant les grans columnes de refugiats indefensos que, havent acceptat la seva derrota, només intentaven marxar d'aquesta nova Espanya franquista.

Com ja s'ha dit anteriorment, les circumstàncies del moment van obligar als refugiats a agafar només allò realment essencial abans de marxar, però veient les dures condicions del viatge molts van acabar desprenent-se de gran part d'aquest equipatge. Els soldats, per exemple, sabent que a la frontera serien desarmats decidien abandonar el seu armament i, alhora, alleugerir l'equipatge. De nou Lluís Bassaganya ens ho explica: "Era molt habitual desfer-se de l'armament que anaven portant a sobre per anar traient pes de l'equipatge. Actualment tant pel camí cap al coll, com pels voltants es troben moltes de les restes que varen llançar aquests soldats."³²

Centenars de refugiats esperant que l'obertura de la frontera

Aquest desastre humà s'intensificà amb l'arribada a França. Tant l'escriptora Assumpta Montellà com l'historiador José María Maldonado coincideixen en què l'actuació francesa no va estar a l'alçada de les circumstàncies. Les autoritats franceses van decidir tancar la frontera la nit del 27 al 28 de gener veient la gran allau creixent de refugiats que els hi arribava. Malgrat tot, el pas de les dones, els nens i els ancians es va seguir permetent. Tres dies després també es deixà passar els ferits i no va ser fins al 5 de febrer que els militar republicans van poder creuar la frontera sota un rigorós control que, per exemple, els va deixar totalment desarmats.³³

Les destinacions dels refugiats, ara exiliats, són diverses. En un principi un gran gruix és conduït a la zona del Rosselló, on estaven situats els principals camps de concentració: el camp d'Argelers, el de Sant Cebrià i el del Barcarès, oberts els dies 5, 7 i 9 de febrer. "Les condicions de vida en aquests camps eren molt dures, sobretot al principi, quan no hi havia cap previsió

³¹ Entrevista a Lluís Bassaganya, pàg. 75 i Entrevista a Antoni Llagostera, pàg. 57.

³² Entrevista a Lluís Bassaganya, pàg. 74.

³³ Solé, Felip i Pujol, Enric: *Exilis*, pàg. 27.

d'acolliment per a aquesta allau d'exiliats. La majoria arribaven extenuats per la fugida a peu, ferits pels bombardejos finals , i morts de fred per la pluja i la neu.”³⁴

“Haver estat vençut no era prou... No hi ha barracots, ni fustes per fer-ne, però cal fer quelcom pels dies ventosos i les nits fredes. Amb quatre o cinc mantes és possible de bastir una xabola, si les canyes ens arriben per a tots. Què hi fa que les xaboles hagin d'ésser tan baixes de sostre que només sigui possible de roman-dre-hi estès o assegut. Fa fred, fa vent. Que no ploqui!... Els sostres de manta dei-xen passar aviat l'aigua, i mentre la pluja duri hom tremolarà i petarà les dents. El llit de cada home és l'empremta del seu cos ajagut a la sorra... Al nord fil ferrades, a l'oest fil ferrades, a l'est... Encara ens queda el mar...”³⁵

- Agustí Bartra

A la llarga, bona part dels exiliats van ser repatriats a Espanya de manera més o menys voluntària i en molts casos patint repressions a l'arribar en territori espanyol. La intel-lectualitat i la classe política van aconseguir arribar a altres països com Gran Bretanya, els Es-tats Units d'Amèrica, la Unió Soviètica i, en gran part, a països de l'Amèrica Llatina com Mèxic, Xile, la República Dominicana, Uruguai, Veneçuela, entre d'altres. Un tercer grup d'exiliats restà a França, dels quals una gran majoria s'hi va quedar per sempre, d'altres marxaren al cap d'uns mesos a Amèrica i finalment una minoria va tornar a Espanya amb la fi de la dictadura franquista.

També és important esmentar que molts d'aquests exiliats republicans es van unir a les forces antifeixistes del moment i van arribar a lluitar a la II Guerra Mundial amb l'esperança que, arran de la victòria de les Forces Aliades, es fes fora a Franco d'Espanya. Per desgràcia, després de la guerra més sagnant i destructiva de la història de la humanitat les potències mundials no veuen com a prioritari fer-ho i, per tant, l'esperit republicà queda latent a l'exili durant dècades.

³⁴ Montellà, Assumpta: La Maternitat d'Elna, pàg. 44.

³⁵ Bartra, Agustí: Crist de 200.000 braços, pàg. 24, i Montellà, Assumpta: La Maternitat d'Elna, pàg. 45.

HISTÒRIA I DESCRIPCIÓ DE LA FOTOGRAFIA

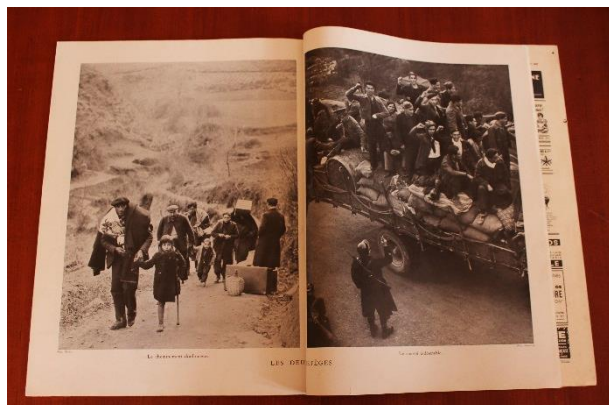
1. Introducció

Aquest Treball de Recerca té com a eix principal una de les fotografies més simbòliques de la Retirada republicana de l'hivern de 1939. Aquesta imatge és fàcil de trobar en qualsevol document, llibre, exposició, pàgina web o pel·lícula que tracti aquesta etapa històrica del final de la Guerra Civil espanyola.

2. Publicació i autor

La fotografia va ser publicada el 18 de febrer de 1939 a la revista francesa "L'Illustration", que llavors costava 10 francs francesos. En ella hi havia un reportatge dedicat a l'exili republicà titulat "La tragédie espagnole, sur la frontière des Pyrénées"³⁶. A la pàgina 214 apareixia la imatge sota el nom de "Le cheminement douloureux"³⁷ i firmada com a "Phot. Safara", tot i que més tard sempre apareixerà amb el *copyright* de l'arxiu fotogràfic francès Roger-Viollet.

Darrere d'aquest nom hi trobem la família Roger-Viollet, fundadora d'una de les més conegudes agències parisenques de fotografia. La seva principal impulsora va ser Hélène Roger-Viollet (París, 1901-1985), la qual va agafar el fons fotogràfic iniciat pel seu pare Henri Roger alhora que el va anar ampliant al llarg de la seva vida amb adquisicions d'altres fons junt amb fotografies de producció pròpia. A més, Hélène Roger-Viollet va ser una fotògrafa que es va donar a conèixer als anys 30 per la seva militància a favor del dret de vot de les dones i per ser la primera fotoperiodista francesa en cobrir, al costat del seu company Jean Fischer, la Guerra Civil espanyola.³⁸

Pàgines 214 i 215 de "L'Illustration" del 18/02/1939
(Producció pròpia)

L'autoria de la fotografia no queda clara ja que tant pot ser que la fes la mateixa Hélène Roger-Viollet com el seu company Jean Fisher, o bé que l'autor fos una tercera persona anònima i que posteriorment l'agència Roger-Viollet n'adquirís els seus drets d'autor. Però en cap cas podem associar-la amb la idea prefixada que majoritàriament s'ha mantingut amb el pas dels anys de que l'autor de la fotografia era un fotògraf anomenat Roger Viollet, a qui se li han atribuït diferents nacionalitats. Gràcies a haver consultat en primera persona la revista original en què està publicada aquesta fotografia he pogut esbrinar que realment es tractava

L'autoria de la fotografia no queda clara ja que tant pot ser que la fes la mateixa Hélène Roger-Viollet com el seu company Jean Fisher, o bé que l'autor fos una tercera persona anònima i que posteriorment l'agència Roger-Viollet n'adquirís els seus drets d'autor. Però en cap cas podem associar-la amb la idea prefixada que majoritàriament s'ha mantingut amb el pas dels anys de que l'autor de la fotografia era un fotògraf anomenat Roger Viollet, a qui se li han atribuït diferents nacionalitats. Gràcies a haver consultat en primera persona la revista original en què està publicada aquesta fotografia he pogut esbrinar que realment es tractava

³⁶ Traducció: La tragèdia espanyola, a la frontera dels Pirineus.

³⁷ Traducció: El viatge dolorós.

³⁸ <http://www.roger-viollet.fr/> [21/10/13], <http://fr.wikipedia.org/wiki/Roger-Viollet> [21/10/13]

d'una agència fotogràfica, desmentint així informacions errònies que involuntàriament m'havien arribat per mitjà d'algunes entrevistes.

Cal dir que la revista "L'Illustration" era un setmanari francès que es va publicar entre l'any 1843 i 1944 arribant a editar així un total de 5.293 números. El motiu del seu tancament va venir donat pel clar posicionament col·laboracionista de la revista, és a dir, pel seu recolzament al nazisme durant II Guerra Mundial. El 1945 tornà a aparèixer sota el nom de "France-Illustration" però 12 anys més tard, el 1957, desaparegué definitivament. Al llarg de la seva història va tractar tots els temes d'actualitat tant a nivell polític, econòmic, social, científic, artístic o esportiu. El seu fet diferencial era la manera de presentar els reportatges que s'hi publicaven oferint sempre el màxim d'imatges, gravats, dibuixos o fotografies possibles. Grans fotògrafs van col·laborar amb la revista de manera que el fons que posseeix actualment "L'Illustration" com a arxiu és un dels més importants del món de la iconografia dels segles XIX i XX.³⁹

3. Descripció

Per explicar aquesta fotografia cal fer referència a les paraules que el propi Amadeo Gracia, un dels tres nens que s'observen a la imatge, va escriure el 2003 a El País Setmanal. El perquè d'aquesta carta i la història completa de la família Gracia Bamala està explicada al següent punt del treball, "Història de la família Gracia Bamala".

"Soy el niño que, apoyado en una muleta, aparece en el centro de la fotografía (bastante conocida, por cierto) que les adjunto. El único de todos los que en ella aparecen que queda con vida. Es mi familia. En primer término, mi padre, Mariano Gracia, visiblemente agotado y hundido, llevando de la mano a mi hermana Alicia con su muleta. Detrás, yo, el más pequeño, junto a mi hermano Antonio..."

- Amadeo Gracia Bamala

Amb els anys i l'esforç comú de diverses persones i entitats s'ha aconseguit identificar una cinquena persona de la fotografia, Thomas Coll, un ex-combatent de la I Guerra Mundial a qui també li falta una cama, que anà a trobar el pare junt amb els tres fills quan ja baixaven del Coll d'Ares per ajudar-los a superar els últims quilòmetres del recorregut. A la fotografia el trobem situat darrere Mariano Gracia i agafant la mà dreta de l'Amadeo. Per desgràcia la resta de persones de la foto mai no han arribat a estar identificades.

³⁹ <http://www.lillustration.com/> [21/10/13], <http://es.wikipedia.org/wiki/L%27Illustration> [21/10/13]

El lloc on situem aquesta fotografia és a molt pocs quilòmetres de Prats de Molló, més concretament en un petit camí que llavors, i encara ara, baixava directament del Coll d'Ares i que avui en dia ha quedar substituït com a accés principal al poble per l'actual carretera situada a pocs metres del mateix. La Margarida Planell definia *in situ* el camí amb les següents paraules: "No sembla pas que sigui el mateix lloc però cal pensar que a l'època no hi havia tots aquests arbres, no hi havia cap arbre, hi havia un prat, horts, camps, cap arbre... És per això que és un xic diferent de l'època."⁴⁰ Detallant una mica més aquesta definició podem dir que el febrer de 1939 la zona no tenia ni molt menys tanta vegetació com a l'actualitat per dos motius: en primer lloc la muntanya no tenia la mateixa massa forestal que avui en dia i, en segon lloc, la poca vegetació de la zona presentava llavors l'aspecte propi de l'hivern.

Tenint en compte els canvis del paisatge i també el fet de que és molt difícil encertar la posició exacte des d'on es va fer la fotografia, tot seguit es veu una comparativa entre la foto original i una de producció pròpia de setembre del 2013.

⁴⁰ Entrevista a Margarida Planell, pàg. 120.

HISTÒRIA DE LA FAMÍLIA GRACIA BAMALA

1. Bombardejos i fugida de Montsó

La família Gracia Bamala, la que apareix a la famosa fotografia objecte d'aquest treball, va ser formada als anys 20 arran del matrimoni de Mariano Gracia i Pilar Bamala i residia al petit poble de Montsó, Aragó. Llavors el municipi vivia de l'agricultura però amb l'arribada l'any 1925 de la Fàbrica Sucrea molts dels seus habitants aconseguiren treballar-hi de manera fixa, entre ells Mariano Gracia. L'any següent Mariano i Pilar tindrien el primer dels seus tres fills, l'Antonio. El 1931 fou l'Alícia la que entrà a la família i tres anys més tard seria l'Amadeo qui els acompanyaria.⁴¹

Casament de Mariano Gracia i Pilar Bamala a principis dels anys 20

Amb l'arribada de la guerra, tal i com s'ha esmentat a l'apartat "Context Històric", el poble de Montsó va construir diferents refugis antiaeris per tal de poder-se defensar dels atacs de l'aviació feixista. Una altra opció per evitar els possibles bombardejos era desplaçar-se als afores de la població on hi havia grans extensions de camps en què el risc de rebre impactes de bomba era molt menor. El 20 de novembre de 1937 el poble va ser víctima d'un bombardeig dut a terme per l'aviació italiana del qual s'avisà amb poca antelació a la població civil. En vistes de l'imminent atac aeri la Pilar decidí, junt amb un parell o tres de veïnes més, marxar del poble amb les criatures per evitar possibles danys. Per desgràcia, quan es dirigien al barri del Palomar, on hi havia un camp de futbol i camps d'oliveres on poder-s'hi refugiar, els avions italians començaren a bombardejar indiscriminadament.⁴² Una de les bombes caigué just al costat d'aquest grup de persones i malgrat l'intent de les mares de protegir la mainada amb el seu propi cos l'impacte fou tan proper que va ferir greument tant la Pilar com una veïna del poble i va amputar la cama esquerra de l'Alícia i el peu esquerre de l'Amadeo.

"Nada más dejar las últimas casas del pueblo aparecieron los aviones y empezaron a bombardear, empezaron a echar bombas, entonces una de ellas cayó cerca de donde estábamos ocho o diez personas que íbamos andando. Nos echamos al suelo y una bomba cayó en medio de nosotros y ocurrió todo."⁴³

- Amadeo Gracia Bamala

⁴¹ www.todoslosrostros.blogspot.com.es/2009/09/en-algun-oculto-lugar-de-la-memoria.html [16-07-13]

⁴² Entrevista a Ernesto Baringo, pàg. 83.

⁴³ Entrevista a Amadeo Gracia, pàg. 47.

2. Escala a Lleida i Barcelona

Tant la mare, en estat crític, com els dos fills malferits van ser ràpidament ingressats a l'hospital de Montsó però un nou bombardeig al cap de tres dies va destruir part de l'edifici i va inhabilitar el seu funcionament. Amb aquest panorama els malalts i ferits de Montsó van ser traslladats a Lleida, la ciutat més propera al poble. El Mariano i el fill gran Antonio es van quedar a l'Aragó però cada dos o tres dies caminaven els 50 quilòmetres que separaven Montsó de Lleida per anar a visitar la seva família.⁴⁴ Pocs dies després de ser ingressada a Lleida, la mare va morir a causa de les greus ferides que tenia repartides al llarg de tot el seu cos. Degut a l'avançament inexorable de les tropes franquistes, cada cop més pròximes a la ciutat de Lleida, es va optar per evacuar els ferits i malalts de l'hospital cap a Barcelona, on estarien més segurs. Com que aquest desplaçament ja era prou important, i a més Montsó ja estava en territori franquista, el pare i el germà gran s'instal·laren a Barcelona a casa d'uns parents que vivien al barri de Sant Andreu mentre els dos germans petits, l'Amadeo i l'Àlicia, van ser ingressats a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau.⁴⁵

L'Hospital de la Sta. Creu i St. Pau a principis de segle XX

3. Refugi a La Garriga

Un cop van ser donats d'alta, la família es va traslladar a La Garriga, un poble molt actiu i important durant la Retirada ja que molts refugiats s'hi van traslladar. El primer grup de refugiats que s'hi va instal·lar van ser ciutadans de Barcelona que arran dels bombardejos que patia la ciutat varen creure convenient allotjar-s'hi. Però el moment en el qual es registra el nombre més gran de refugiats al poble és l'1 de juny del 1938 quan la xifra arriba a 900, aquest cop ja sí, vinguts des de punts molt diversos d'Espanya i Catalunya.⁴⁶ En concret trobem que hi ha registrades 20 persones procedents de Montsó, de les quals suposem que 4 són els integrants de la família Gracia Bamala.⁴⁷ Tot i que les dates exac-

Cases garriguenques situades a la Ronda del Carril on part dels refugiats s'hi van allotjar
(Imatge cedida pel Centre de Documentació Històrica de La Garriga)

⁴⁴ Entrevista a Amadeo Gracia, pàg. 47.

⁴⁵ Entrevista a Amadeo Gracia, pàg. 47.

⁴⁶ Garriga, Joan: *Revolta i guerra civil a La Garriga...*, pàg. 113, 207 i 209.

⁴⁷ Garriga, Joan: *Revolta i guerra civil a La Garriga...*, pàg. 210.

tes no se saben, el mateix Amadeo Gracia assegura que “en la Garriga estuvimos varios meses hasta que se rompió el frente de Barcelona y entonces nos evacuaron”. Amadeo també diu que “mi padre también consiguió un puesto de vigilante. Si había cuatro o cinco vigilantes consiguió mi padre ser uno de ellos y así estar junto a nosotros”, de manera que la família aconseguí una font d’ingressos per subsistir tot aquest temps.⁴⁸

Els llocs on es va allotjar aquesta gran massa de gent vinguda de fora són diversos. Destaquen algunes cases de la Ronda del Carril, del Passeig i del carrer Anselm Clavé, totes elles habilitades per l’Ajuntament de La Garriga sota un registre per poder saber de manera aproximada quants refugiats hi havia. També és important esmentar que la majoria acaben marxant més o menys quan ho fa també la família Gracia Bamala, és a dir a finals del 1938 i principis de 1939.⁴⁹

4. Pas per Ripoll i arribada a Camprodon

Arran de la caiguda de Barcelona i veient la imminent invasió franquista del poble els pocs refugiats que quedaven a La Garriga s’uniren a les grans columnes de gent que caminaven en direcció a la frontera.⁵⁰ La data exacta en què Mariano Gracia i els seus tres fills marxaren no se sap. El que sí que aclareix Amadeo és el mitjà de transport amb què ho fan: “Nos marchamos me parece que fue en unos camiones o autobuses, pero más bien creo que fue en unos camiones porque, oiga, hacía mucho frío... eso sí que lo recuerdo bien”.⁵¹ El recorregut exacte tampoc es pot definir, però per les ciutats i pobles que ens diu Amadeo i considerant les diferents rutes de l’època, tot sembla indicar que emprengueren el camí cap a Vic, més tard passaren per Olot o Ripoll per finalment arribar a Camprodon. Ara bé, per les comunicacions viàries de l’època i tenint en compte que passaren la frontera pel Coll d’Ares, és quasi segur que feren escala a Ripoll i no a Olot perquè del contrari probablement haguessin creuat a França pel Coll de Malrem.

Malgrat tot cal dir que el gran gruix de refugiats passà per Ripoll entre els dies 6 i 7 de febrer, tal i com ens indiquen tant el periodista Antoni Llagostera com el testimoni directe Xavier Antoni Bofill, que assegut a les escales del monestir del poble veié la següent escena: “El 7 de febrer de 1939 a la tarda jo era aquí mateix assegut i vaig veure tota la Brigada Líster i molts civils que els acompanyaven que es retiraven buscant el pas fronterer de Coll d’Ares (...) Van estar tota l’estona que jo vaig estar aquí passant gent i gent i gent bruts, espellofats, cansats.”⁵²

⁴⁸ Entrevista a Amadeo Gracia, pàg. 46.

⁴⁹ Entrevista a Joan Garriga, pàg. 96-97 i Garriga, Joan: Revolta i guerra civil a La Garriga..., pàg. 167.

⁵⁰ Entrevista a Joan Garriga, pàg. 94.

⁵¹ Entrevista a Amadeo Gracia, pàg. 46.

⁵² Entrevista a Xavier Anton Bofill, pàg. 65.

5. Arribada a França

Tant bon punt arribaren a Camprodon, Mariano Gracia i els seus tres fills començaren a pujar el Coll d'Ares junt amb altres centenars de persones a peu ja que la carretera des de Camprodon fins al cim era estreta i, a més, estava plena d'estris, armes i carros abandonats per les masses de gent que es retiraven de manera que no era possible pujar-hi amb cotxe o camió. L'Amadeo Gracia diu que en arribar a dalt ell, els seus germans i el seu pare van haver d'esperar uns tres dies abans les fronteres no van estar obertes, fet que ens demostra que arribaren a dalt els últims dies de gener o bé els primers de febrer, data en la qual s'obrí la frontera cap a França pels nens i més tard pels adults. Si a més es té en compte que l'ocupació de La Garriga fou l'1 de febrer⁵³ les dates ja quadren perquè segurament marxaren del poble uns dies abans.

Un cop a dalt, Mariano Gracia va saber que a Prats de Molló, el primer poble francès baixant del Coll d'Ares, la gendarmeria separava els nens i les dones dels homes. En vistes d'això començaren a baixar però ràpidament es refugiaren a pocs quilòmetres de Prats de Molló en un petit corral destinat al bestiar. Com a mínim hi van estar dos dies i una nit fins que al poble es va saber que hi havia aquesta família amb dos nens ferits a mitja muntanya. Acte seguit Thomas Coll, un ex-combatent de la I Guerra Mundial a qui també li faltava un peu, decidí anar-los a buscar per ajudar-los a baixar. En aquest moment l'Antonio, el germà gran demanà al pare de tornar a Espanya però Mariano Gracia ja havia decidit baixar perquè veia clar que no podien seguir en aquell corral i encara menys fer mitja volta i tornar a passar el Coll d'Ares amb els altres dos fills malferits. Va ser mentre baixaven que es trobaren en Thomas Coll.⁵⁴ Pocs minuts després, a punt d'arribar a Prats de Molló, fou presa la famosa fotografia.

Grup de refugiats a Prats de Molló
(imatge extreta de [Prats de Molló entre història i memòria](#))

En arribar a Prats de Molló, un poble que llavors tenia un miler d'habitants, la família va ser ubicada a les escoles del poble.⁵⁵ A mesura que passaren els dies i el gruix de refugiats augmentà també s'obriren les portes del castell i altres edificis públics junt amb les de totes les

⁵³ Entrevista a Joan Garriga, pàg. 100 i Garriga, Joan: [Revolta i guerra civil a La Garriga...](#), pàg. 168.

⁵⁴ Entrevista a Margarida Planell, pàg. 120.

⁵⁵ Entrevista a Amadeo Gracia, pàg. 46.

cases de la vila gràcies a l'amabilitat del veïns. Cal dir que tot i que les xifres no són exactes es calcula que a Prats de Molló hi van arribar a haver uns 100.000 refugiats.⁵⁶

Tothom que volia, en especial els soldats, tingueren la oportunitat per part de la gendarmeria francesa de tornar a l'Espanya franquista. Així doncs aquells que creien que no havien fet res malament ja que eren soldats de lleva o bé aquells que no tenien antecedents clarament republicans van decidir tornar.⁵⁷ Els que van optar per quedar-se a França van emprendre camins diferents perquè els homes van ser transportats als camps de concentració mentre que les dones i els nens van ser traslladats al centre del país on serien repartits més tard per diferents Departaments d'acollida de refugiats. Però el cas de la família Gracia Bamala va ser diferent ja que la gendarmeria francesa va permetre que el pare acompanyés els tres fills tenint en compte que, si no, haguessin quedat sols i desatesos. Així doncs, es va fer una excepció i la família va ser traslladada a Bergerac i al Castell de Caussade, a la Dordonya, junt amb altres nens refugiats on Mariano Gracia va trobar feina de manera que estigué sempre en contacte amb els fills.⁵⁸

6. Tornada a Espanya

Al cap d'un any Mariano Gracia caigué malalt i fou traslladat a l'hospital més pròxim de la zona. Pocs dies després la gendarmeria francesa comunicà a Antonio, el fill gran, la seva defunció. Unes setmanes més tard els avis de la família, sabent que el pare era mort, van a anar a buscar a l'Antonio, l'Alícia i l'Amadeo a França i se'ls endugueren a Montsó. Un cop allà, el germà gran es va quedar treballant i vivint amb els avis a la seva casa de pagès i l'Alícia i l'Amadeo foren enviats a un orfenat de la zona. Segons explica Margarida Planell, els dos germans van patir maltractaments, fred i gana pel sol fet de ser rojos però malgrat tot van aconseguir acabar els seus estudis. Un cop sortiren de l'orfenat l'Amadeo aconseguí feina a la Sucreta de Montsó, on anys abans havia treballat el seu pare.⁵⁹

“Después de morir mi padre, los hermanos no seguimos unidos, su empeño por mantener la familia junta no sirvió de nada. La guerra destrozó mi familia.”⁶⁰

- Amadeo Gracia Bamala

⁵⁶ Entrevista a Margarida Planell, pàg. 121 i Gual, Ramon: Prats de Molló. Entre..., pàg. 138.

⁵⁷ Entrevista a Lluís Bassaganya, pàg. 76.

⁵⁸ Pernau, Josep: Diari de la caiguda..., pàg. 287-291 i Entrevista a Margarida Planell, pàg. 121-122.

⁵⁹ Entrevista a Margarida Planell, pàg. 123.

⁶⁰ Huete Machado, Lola: “Regreso al Exilio” en El País Semanal del 18/01/2004, pàg. 34.

7. Retorn d'Amadeo Gracia 65 anys més tard

A principis de l'any 2003 la Fundació Pablo Iglesias va muntar una exposició itinerant anomenada "Exilio" on apareixia aquesta fotografia, entre d'altres. A partir d'aquí "El País Semanal (EPS)" va demanar als seus lectors que enviessin cartes sobre el tema de l'exposició. Un d'aquests escrits va ser el d'Amadeo Gracia on es donava a conèixer com el nen petit que apareix al centre de la fotografia. Aquesta carta està reproduïda, en part, en el documental. El 12 de gener del 2003 EPS publicà un reportatge titulat "Historia de una foto", escrit per Lola Huete Machado, explicant amb detall la història de la família Gracia Bamala mitjançant el testimoni del propi Amadeo.

Arran d'aquest reportatge una gran quantitat de persones van escriure cartes de suport i admiració junt amb d'altres que aportaven informació directa i noves dades sobre la fotografia. Una d'aquestes persones fou Margarida Planell, presidenta de l'associació "Prats Endavant", que afegí informació sobre persones que surten a la imatge com ara Thomas Coll.⁶¹

El juny del 2003 arriba una nova carta a EPS d'un dels fills del General Líster, un dels dirigents més importants de l'exèrcit republicà, enviant des de França una pel·lícula titulada "Levés avant le jour"⁶² feta l'any 1948 per l'Associació Francesa d'Excombatents de les Brigades Internacionals, on hi sortien al minut 05:07 unes breus imatges filmades de la família Gracia Bamala al mateix lloc i al mateix moment en què es va fer la fotografia, imatges que es poden trobar al final del documental, eix central d'aquest Treball de Recerca.⁶³

Amadeo Gracia al mateix camí de la fotografia
(imatge extreta de "Regreso al Exilio" a EPS 18/01/2004)

Amadeo Gracia es desplaçà el novembre de 2003 a Prats de Molló gràcies a l'ajuda d'EPS i "Prats Endavant" de manera que pogué reviu i redescobrir part de la seva pròpia història trepitjant el camí que 65 anys endarrere havia fet acompanyat de la seva família i Thomas Coll. Fruit d'aquesta experiència EPS publicà el 18 de gener de 2004 un detallat reportatge, escrit de nou per Lola Huete Machado, amb el nom de "Regreso al Exilio" explicant tota la història del retorn d'Amadeo a França.

*"He conocido más sobre mi vida en estos días que en seis décadas."*⁶⁴

- Amadeo Gracia Bamala

⁶¹ Huete Machado, Lola: "Regreso al Exilio" en El País Semanal del 18/01/2004, pàg. 28.

⁶² Traducció: Llevats abans del dia

⁶³ Huete Machado, Lola: "Regreso al Exilio" en El País Semanal del 18/01/2004, pàg. 30.

⁶⁴ Huete Machado, Lola: "Regreso al Exilio" en El País Semanal del 18/01/2004, pàg. 33.

8. Carta d'Amadeo a EPS

NI PERDONO, NI OLVIDO

He leído repetidas veces la carta publicada en el EPS el pasado domingo 13-10-2002 bajo el título Ni perdono ni olvido. Estoy plenamente de acuerdo con ella. Soy el niño que, apoyado en una muleta, aparece en el centro de la fotografía (bastante conocida, por cierto) que les adjunto. El único de todos los que en ella aparecen que queda con vida. Es mi familia. En primer término, mi padre, Mariano Gracia, visiblemente agotado y hundido, llevando de la mano a mi hermana Alicia con su muleta. Detrás, yo, el más pequeño, junto a mi hermano Antonio, único que resultó ileso del bombardeo efectuado por los fascistas sobre Monzón (Huesca) el 20-11-1937, a consecuencia del cual murió asimismo mi madre. Yo entonces no tenía todavía tres años (nací el 29-12-1934), y mi hermana, seis. En la fotografía aparecemos, dos años después del bombardeo, entrando en Francia tras atravesar, supongo que en 'carroza real', los Pirineos. Mi padre murió año y medio más tarde, dejándonos solos en Francia. La vuelta a España fue otra odisea.

No. Yo no puedo, aunque quiera, perdonar, ni olvidar, ni... Perdonar, ¿por qué? ¿Acaso han pedido alguna vez perdón ellos? No odio, aunque sí odié; no quiero revanchas, aunque en otro tiempo las deseé. No lo deseo, pero cuando por desgracia a algún descendiente de aquellos franquistas le sucede algo irreparable, no siento el más mínimo sentimiento de pena por él; siento lo mismo que cuando pisoteo una hormiga, me quedo absolutamente indiferente. Sé que estas palabras parecerán a ciertas personas poco ejemplarizantes, llenas de rencor; pero no, no me importa lo que piensen, no siento rencor alguno, ni alegría, ni nada hacia ellos, simplemente un profundo y absoluto desprecio. Nunca fui hipócrita, ni pienso serlo; ellos, con sus hechos y comportamientos a lo largo de estos años, lo han merecido. Es mi opinión. No creo que nunca, a pesar de los esfuerzos realizados por tantas y tantas personas de bien, se llegue a hacer la más mínima justicia sobre tanto dolor, escarnio y humillación realizados sobre millones de españoles por los sinvergüenzas más grandes que este país ha tenido (sólo hay que ver los comportamientos y aptitudes cobardes y cómplices de este Gobierno del PP)... Atentamente.⁶⁵

⁶⁵ <http://www.sbhac.net/Republica/TextosIm/Otros/Amadeo/Amadeo.htm> [27/07/13]

PROCÉS D'ELABORACIÓ DEL TREBALL

1. Planificació, recerca i contactes

Amb la foto a les mans vaig començar a buscar informació sobre la mateixa per confirmar el que el meu tutor m'havia dit en un principi, que els protagonistes de la imatge passen per La Garriga. Gràcies sobretot al blog "Todos los Rostros"⁶⁶ i al documental "Petit Amadeo"⁶⁷ vaig començar a conèixer la història de la família Gracia Bamala i, per tant, el recorregut que emprengueren des de la seva fugida de Montsó fins a l'arribada a Prats de Molló. Amb aquesta informació a principis d'agost ja vaig poder dividir el futur documental en sis parts relacionades respectivament amb els llocs per on la família passà durant el seu llarg viatge: Montsó, Barcelona, La Garriga, Ripoll, Camprodon i Prats de Molló, projecte posteriorment modificat a mesura que el treball va anar avançant.

Alhora vaig pensar que seria bo trobar gent entesa en el tema i també testimonis directes de l'època de manera que a cada apartat del documental tingués algú que em cobrés aquella secció o zona. Al mateix temps també vaig començar a cercar fotografies i informació històrica de cada lloc de cara a l'audiovisual i a la conseqüent memòria escrita. Paral·lelament vaig començar a desplaçar-me als llocs per on havia passat la família Gracia Bamala per filmar-los i entrevistar la gent vinculada a la zona. Per tant, tot el procés de recerca, entrevistes, desplaçaments i filmació es va dur a terme de manera barrejada i simultània.

A continuació explicaré breument els passos seguits en el procés d'investigació de cada apartat del treball.

1.1. Montsó

El procés de recerca específicament de Montsó va començar a principis d'agost amb la trucada el dia 8 a la Biblioteca de Monzón preguntant per un possible arxiu fotogràfic del poble i demanant poder parlar amb algú entès en els bombardejos de 1937. En no obtenir una resposta clara vaig trucar al CEHIMO⁶⁸ amb el mateix objectiu però per desgràcia la resposta va tornar a ser negativa. Cal dir, però, que uns dies abans ja havia anat buscant sense massa èxit fotografies del poble de principis del segle XX, més específicament tant dels bombardejos del novembre de 1937 com també de la fàbrica sucrera.

No va ser fins al 21 d'agost que, veient l'endarreriment d'aquest apartat respecte els altres, vaig decidir enviar correus electrònics a un seguit de diaris aragonesos preguntant per entesos en la Guerra Civil a l'Aragó. Per sort un d'aquests mitjans, el diari digital AraInfo⁶⁹, em va dirigir molt amablement al periodista Víctor Pardo Lancina, persona clau en l'elaboració d'aquesta secció del treball ja que em va facilitar els contactes de l'exalcalde de Montsó, Er-

⁶⁶ <http://todoslosrostros.blogspot.com.es/2009/09/en-algun-oculto-lugar-de-la-memoria.html> [24/07/13]

⁶⁷ <http://www.tv3.cat/videos/679309> [19/07/13]

⁶⁸ Centro de Estudios de Monzón y Cinca Medio.

⁶⁹ <http://arainfo.org/> [21/08/13]

nesto Baringo; de l'historiador José María Maldonado i l'entesa en història contemporània d'Aragó, Irene Abad Buil, als quals els vaig enviar respectivament un correu demanant poder-los entrevistar a principis de setembre. Amb l'Ernesto Baringo també hi vaig mantenir una llarga conversa telefònica per aclarir dubtes i fixar una data i lloc per a trobar-nos.

Així doncs el dia 2 de setembre em vaig desplaçar amb cotxe fins a Montsó on vaig poder entrevistar a l'Ernesto Baringo alhora que em donà moltes fotografies i documents relacionats amb els bombardejos del novembre de 1937, que posteriorment he emprat en el treball. L'endemà vaig anar a Alcanyís, més concretament a l'Institut Bajo Aragón de Alcañiz, on havia quedat amb el José María Maldonado. Ambdues entrevistes estan explicades amb detall a l'apartat "Entrevistes". Per desgràcia no vaig poder entrevistar a la historiadora Irene Abad Buil ja que no em va contestar el meu correu electrònic.

1.2. Barcelona

És important dir que aquest apartat finalment no es va posar al documental ja que, en primer lloc, no era un parada massa important en el trajecte de la família Gracia Bamala i, en segon lloc, perquè va ser totalment impossible contactar amb l'Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, al qual vaig trucar un total de tres vegades alhora que vaig enviar-hi dos correus més demanant informació sobre l'arxiu i també preguntant per algun possible entès de la Guerra Civil a Barcelona i més concretament sobre el paper que els refugiats hi van tenir.

Així doncs degut a aquesta impossibilitat per contactar amb l'hospital on l'Àlícia i l'Amadeo van estar ingressats poc després de ser víctimes del bombardeig de Montsó, vaig decidir resumir aquesta segona secció del treball amb una frase extreta de l'entrevista de l'Amadeo Gracia al documental "Petit Amadeo" on esmentava el seu pas per l'hospital. També vaig completar i aclarir el pas per Barcelona mitjançant el mapa que es veu al llarg de tot l'audiovisual.

1.3. La Garriga

Des d'un principi vaig pensar que aquest apartat seria l'últim a fer ja que durant l'estiu em seria més fàcil desplaçar-me als altres pobles del recorregut que no pas amb el curs escolar en marxa. Dit això tenia clar que aquesta tercera part del documental dependria molt de l'historiador local Joan Garriga, a qui vaig trucar en dues ocasions al llarg del mes d'agost amb la finalitat d'acordar un dia per entrevistar-lo. Abans de la trobada ja havia fet un buidatge exhaustiu del seu llibre "Revolta i guerra civil a La Garriga (Vallès Oriental) 1936-1939", fixant-me sobretot en els paràgrafs i estadístiques relacionats amb els refugiats a l'època. Així doncs,

amb aquesta font bibliogràfica el dia 5 de setembre vaig entrevistar el Joan Garriga a casa seva.

Perquè el documental no quedés pesat i feixuc vaig pensar que fora bo trobar algun altre entès en la Retirada que pogués fer una mica de joc amb l'entrevista del Joan Garriga. Volia aconseguir una mena de diàleg en el que pogués contraposar fragments de les dues entrevistes per trobar-hi punts en comú, de manera que el paper de La Garriga pel que fa als refugiats quedés explicat per tots dos.

Ja des d'un principi havia pensat en contactar amb l'escriptora i historiadora Assumpta Montellà perquè em parlés dels camps de concentració francesos ja que és l'autora del llibre "La Maternitat d'Elna", on en parla. La meua sort va ser que quan finalment vaig trucar-la el 12 de setembre em va dir que també podria parlar-me dels refugiats a La Garriga i de la Guerra Civil a nivell més general, és a dir exactament el que buscava. Quatre dies més tard, el 16 de setembre, vam fer l'entrevista i vaig donar per acabada aquesta tercera secció. També és important esmentar que el contacte del Joan Garriga me'l va facilitar el meu tutor mentre que el de l'Assumpta Montellà el vaig aconseguir gràcies a un altre contacte, el del Lluís Bassaganya, l'entrevista del qual està explicada més endavant.

D'aquesta manera només quedava enregistrar les típiques escenes que havia fet anteriorment a cada desplaçament i aconseguir imatges històriques del poble, aspecte completat gràcies a la col·laboració de l'Àrea de Patrimoni de l'Ajuntament de La Garriga. Un fet a remarcar és que vaig estar a punt de concertar una tercera entrevista amb l'historiador de Montmeló especialitzat en temes militars, David Gesalí, al qual vaig arribar-hi arran del contacte facilitat per l'Àrea de Patrimoni ja esmentada. Malauradament no vam acabar quedant per problemes de transport i dates i també perquè a mi no m'acabava d'interessar incloure aquesta visió més militar al treball, no era el que buscava.

1.4. Ripoll

Aquest apartat va ser el primer que es va dur a terme. Per començar, el 13 d'agost em vaig desplaçar a Ripoll amb la intenció de enregistrar les primeres imatges del documental però, a més, vaig dirigir-me a la seva Oficina d'Informació i Turisme amb l'objectiu de sempre, trobar algú amb qui poder parlar de cara al treball de recerca. Un cop allà em van donar el contacte del Florenci Crivillé, un col·laborador del Museu Etnogràfic de Ripoll que em podia ajudar. Efectivament en trucar-lo se'm van obrir forces portes pel que fa a aquest apartat ja que em va facilitar el contacte de l'Olga Camps, coautora de "La Guerra Civil a Ripoll (1936-1939)", i també el de la seva sogra Pepeta Fajula, que havia estat testimoni directe de la Retirada a Ripoll.

La primera possible entrevista amb l'Olga Camps no es va acabar duent a terme, malgrat que ens vam posar diverses vegades en contacte tant per correu electrònic com per

telèfon, perquè ella volia que l'entrevista fos conjunta amb l'altra autora del llibre. El problema o dificultat va ser el fet de que la Sofia Castillo, l'altra autora, estava malalta i ingressada a l'hospital i al final, tot i que també vaig parlar amb ella, va ser impossible acordar una data per a fer l'entrevista. Pel que fa a la Pepeta Fajula, testimoni directe de 91 anys, va resultar un contacte profitós ja que el dia 26 d'agost sí que vaig poder-la entrevistar.

Ahora vaig emprendre un segon camí de recerca a Ripoll ja que encara em mancava la figura d'un expert en el tema i no només el testimoni de la Pepeta Fajula. Així doncs arran de buscar informació històrica de Ripoll vaig trobar el blog "Scriptorium Ripollès"⁷⁰ on per sort vaig poder trobar l'autor del mateix junt amb el seu correu. Gràcies a això vaig poder posar-me en contacte amb el periodista Antoni Llagostera que molt amablement va acceptar la meua sol·licitud per entrevistar-lo al mateix temps que em va acostar a un altre testimoni directe de l'època, el Xavier Anton Bofill, en aquest cas de 85 anys. Així doncs el dia 20 d'agost vaig fer les dues primeres entrevistes del treball a l'Antoni Llagostera i al Xavier Anton Bofill.

1.5. Camprodon

Junt amb Prats de Molló aquests apartats no contenen amb la contraposició d'entrevistes de les altres seccions (Montsó: Ernesto Baringo - José María Maldonado, La Garriga: Joan Garriga - Assumpta Montellà, Ripoll: Antoni Llagostera - Xavier Anton Bofill - Pepeta Fajula). Malgrat això, sí que vaig aconseguir trobar una persona entesa en el tema a cada punt del recorregut. En aquest cas va ser el Lluís Bassaganya, una altra persona molt important en el procés d'elaboració d'aquest treball ja que em va facilitar el contacte de l'Assumpta Montellà i de la Margarida Planell, l'entrevista de la qual explicaré més endavant.

Cal dir que arran d'una sortida escolar del 2012 vaig fer una excursió pel Coll Pregon amb el Lluís Bassaganya com a guia i ja des d'un primer moment tenia la voluntat de retrobar-lo per poder-lo entrevistar. Per fer-ho vaig enviar un correu a la professora Lurdes Balmes demanant-li el contacte ja que ella era qui havia organitzat la sortida del 2012. Paral·lelament vaig aconseguir trobar el telèfon del Lluís per mitjà de la web de la seva associació anomenada "Centre d'Estudis la Retirada" de manera que vaig quedar amb ell el dia 31 d'agost per

⁷⁰ http://scriptoriumripolles.blogspot.com.es/2010/03/70-aniversari-de-la-retirada-de_8342.html [13/08/13]

entrevistar-lo i fer de nou la Ruta de Coll Pregon.⁷¹ Per últim vaig enregistrar, un cop més, imatges del poble que més tard em serviren per introduir el mateix al documental.

1.6. Prats de Molló

Arran del contacte facilitat pel Lluís Basaganya vaig poder entrevistar la Margarida Planell, presidenta de l'associació "Prats Endavant", el dia 21 de setembre. Cal dir, però, que em vaig posar en contacte amb ella a finals d'agost però degut a problemes amb les dates no vam poder quedar fins ben entrat setembre. Després de xerrar amb ella vam estar a punt de localitzar un familiar d'en Thomas Coll, l'home que acompanya a l'Amadeo Gracia a la fotografia, però malauradament no es trobava al poble aquell dia, de manera que no vaig poder realitzar aquesta entrevista.

Com sempre, vaig enregistrar zones del poble, en aquest cas tenint especialment en compte els llocs on els refugiats havien estat allotjats, com també havia fet poc abans a La Garriga i a Montsó, on vaig anar a buscar imatges dels afores del poble on la família Gracia Bamala havia estat víctima del bombardeig.

Un element crucial de la trobada amb la Margarida Planell va ser el fet de que em facilités molt amablement el contacte de l'Amadeo Gràcia, el qual havia conegut el novembre del 2003 quan, tal i com s'ha explicat, el propi Amadeo tornà a Prats de Molló. L'entrevista del mateix està explicada amb detall més endavant.

1.7. Recerca al marge dels llocs ja esmentats

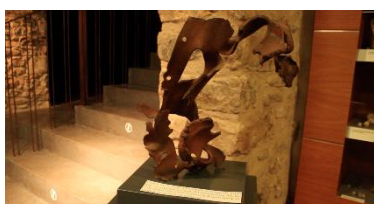
És important dir que, com bé explicaré al següent punt, vaig desplaçar-me el 24 d'agost a La Jonquera per visitar el Museu Memorial de l'Exili (MUME). De pas vaig aprofitar per preguntar, un cop més, per algú entès en la Retirada que em pogués donar un punt de vista general de cara al treball. Arran d'això vaig aconseguir el correu de Jordi Font Agulló, director del MUME, amb qui vaig parlar forces vegades. Malauradament, a causa de la meva impossibilitat de tornar a La Jonquera, l'entrevista no es va acabar fent malgrat les bones intencions d'ambdues parts.

⁷¹ <http://www.laretirada.com/> [12/08/13]

2. Desplaçaments

Per realitzar el documental vaig haver d'anar a diversos llocs per poder fer les entrevistes que hi apareixen i també per enregistrar imatges de cara al mateix. A més, vaig desplaçar-me a llocs que finalment no han aparegut al treball però que vaig creure important visitar per entendre millor el tema que tractava i per tant amb l'objectiu de documentar-me, ja que considero que no es pot parlar d'un tema com la Guerra Civil i més concretament sobre la Retirada sense haver-se informat abans tant per mitjà de llibres com també de visites. Tot seguit explico els llocs on he anat, en aquest cas per ordre cronològic, completant-ho amb imatges fetes servir al documental i d'altres preses pensant que podrien haver-lo complementat però que finalment no van ser emprades a causa de la necessitat de sintetitzar-lo.

En un principi em vaig desplaçar a Ripoll el dia 13 d'agost i, a més, vaig aprofitar per visitar també Sant Joan de les Abadesses, Sant Pau de Segúries i Camprodon, per on la família Gracia Bamala hi va passar el febrer de 1939. Vaig enregistrar imatges de totes aquestes poblacions ja que llavors creia que podrien ser útils de cara al documental tot i que finalment només emprés les de Ripoll i Camprodon. A Ripoll vaig aprofitar per visitar el Museu Etnogràfic de Ripoll i els afores del Monestir. Cal dir que hi vaig tornar fins a dues vegades més els dies 20 i 26 a l'hora de fer les respectives entrevistes a la zona.

Museu Etnogràfic de Ripoll
(Producció pròpia)

Sant Joan de les Abadesses
(Producció pròpia)

Sant Pau de Segúries
(Producció pròpia)

El dia 24 del mateix mes, vaig anar a La Jonquera per visitar el MUME per enregistrar imatges del museu que llavors també pensava que acabarien sent útils per l'audiovisual, sempre amb el consentiment de l'administració del museu. Aquell mateix dia vaig aprofitar per crear la frontera i anar a Argelers on vaig enregistrar imatges de la platja, les quals surten al documental. A més, vaig visitar el Monument en record al Camp de Concentració d'Argelès-sur-Mer, el Cementiri del Espanyols, on hi ha centenars de víctimes del mateix camp, i finalment la Maternitat d'Elna, institució dirigida per Elisabeth Eidenbenz dedicada a ajudar dones embarassades que es trobaven als camps de concentració i que actualment té una exposició al seu interior. Ja de tornada vaig aprofitar per visitar l'estàtua situada a La Vajol on hi ha representats el Mariano Gracia i la seva filla Alícia en honor a la Retirada en general.

Museu Memorial de l'Exili
(Producció pròpia)

Maternitat d'Elna
(Producció pròpia)

Estàtua de La Vajol
(Producció pròpia)

Una setmana més tard, més concretament el dia 31 d'agost vaig anar de nou a Camprodon per fer la ruta del Coll Pregon amb el Lluís Bassaganya, aprofitant per passar també per Espinavell, un poble camí de Molló i el pas fronterer. A més, ja a mitja tarda vam visitar el Turó de Can Moner, on hi ha unes trinxeres utilitzades durant la Guerra Civil. Més tard, em va acompanyar a casa seva on m'ensenyà la revista original de "L'illustration" en què hi ha publicada la fotografia alhora que m'acompanyà a l'Exposició permanent de materials abandonats a la Vall de Camprodon per les tropes republicanes en el seu èxode cap a França.

Ja a principis de setembre vaig fer el desplaçament més llarg i llunyà de tot el treball, l'anada a l'Aragó que, com ja he dit anteriorment, va comprendre els dies 2 i 3 en els quals vaig visitar Montsó i Alcanyís respectivament, fent nit en aquesta última localitat. Especificant una mica més els llocs que vaig visitar en terres aragoneses caldria esmentar a Montsó la fàbrica sucrera, actualment reduïda a un parc commemoratiu, i el castell templer construït el segle X, a més de les imatges que vaig enregistrar dels afores del poble on la família Gracia Bamala va ser víctima dels bombardejos.

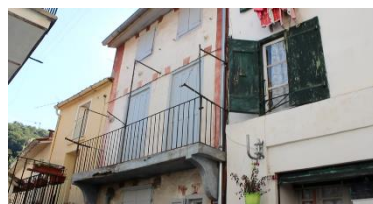
Per últim, com ja s'ha dit, el 21 de setembre vaig desplaçar-me a l'última parada de totes, Prats de Molló on amb la inestimable ajuda de la Margarida Planell vaig passejar-me pel poble i vaig trobar tant la tomba d'en Thomas Coll com la casa on havia viscut. La imatge de la tomba es troba al documental, la de la casa no. També em va acompanyar al cortal on es va refugiar la família Gracia Bamala quan baixaven del Coll d'Ares i al lloc exacte on es va fer la famosa fotografia.

Fàbrica Sucreira de Montsó
(Producció pròpia)

Tomba d'en Thomas Coll
(Producció pròpia)

Casa d'en Thomas Coll
(Producció pròpia)

3. Entrevistes

Un dels eixos fonamentals d'aquest treball han sigut les 10 entrevistes realitzades a diferents punts del mapa entre els mesos d'agost i setembre. En total he recollit més de 5 hores de gravació parlant amb diferents especialistes i testimonis directes. Així doncs em dispenso a detallar cada entrevista per ordre cronològic alhora que explico qui és la persona en qüestió. Cal dir que les transcripcions de les mateixes es troben a l'apartat "Annex 1".

3.1. Antoni Llagostera i Xavier Anton Bofill

L'Antoni Llagostera és un periodista i autor del bloc "Scriptorium Ripollès", on hi ha múltiples entrades de temàtiques històriques sovint relacionades amb temes de la Guerra Civil espanyola i també de la Retirada. A més, és l'autor d'un opuscle titulat "Camins de la nostra identitat: Rutes de l'exili (1939) al Ripollès" editat pel Consell Comarcal del Ripollès.

L'entrevista amb ell va ser molt profitosa. Em va rebre als afores del Monestir de Ripoll junt amb el testimoni directe Xavier Anton Bofill, que visqué en directe la Retirada amb només 7 anys. Abans d'enregistrar les respectives entrevistes vaig estar conversant una bona estona amb ells dos sobre el meu treball i sobre la guerra en general. Així com el Xavier Anton em va parlar estrictament del que recordava a Ripoll, l'Antoni Llagostera em va oferir una visió més àmplia del tema explicant-me aspectes sobre els bombardejos, els refugiats a Prats de Molló i també els camps de concentració francesos. Tot plegat s'allargà tota la tarda del dia 20 d'agost.

A part, em va facilitar l'accés al Museu Etnogràfic de Ripoll fora de l'horari d'obertura al públic, alhora que em va donar múltiples fotografies històriques de la comarca extretes en un principi de l'Arxiu Comarcal del Ripollès. Per altra banda, el Xavier Anton em va regalar molt amablement un exemplar de les seves memòries no publicades titulades "Memòria històrica de primera mà".

3.2. Pepeta Fajula

La senyora Pepeta Fajula és un testimoni directe de 91 anys de la Retirada. Com ja he indicat abans vaig aconseguir el seu contacte per mitjà del seu gendre Florenci Crivillé. El dia 26 d'agost em va rebre molt amablement a casa seva i vàrem estar conversant durant una hora i mitja aproximadament de les quals només en vaig enregistrar mitja hora.

La valoració que puc fer d'aquesta entrevista és malauradament baixa ja que la Pepeta recordava poques coses i, a més, durant la Guerra Civil vivia a pagès de manera que no em va poder parlar massa del que realment m'interessava, la Retirada per Ripoll. Arran d'aquesta trobada vaig començar a ser conscient de la dificultat de trobar més testimonis directes i fins i tot de la poca utilitat de les seves aportacions, deixant de banda l'enorme privilegi que suposa poder contactar i parlar amb persones com aquestes.

3.3. Lluís Bassaganya

El Lluís Bassaganya és el director del “Centre d’Estudis La Retirada” de Camprodon i un gran entès en aquest tema, especialment pel que fa a l’armament utilitzat durant la guerra. Una de les seves aficions ha estat des que tenia 15 anys la recerca del material de guerra abandonat per la zona fronterera per les tropes republicanes durant aquest èxode massiu.

Malgrat que en un principi només havíem quedat per travessar junts el Coll Pregon i, de pas, parlar sobre la Retirada per la Vall de Camprodon, s’ha de dir que molt amablement em va dedicar tot un dia sencer ja que em va acompanyar a tots els llocs esmentats en apartats anteriors. La valoració que en puc extreure, per tant, és molt positiva ja que vaig aconseguir cobrir l’apartat de Camprodon i poder-ho enllaçar fàcilment amb el de Prats de Molló. Gent com ell o l’Antoni Llagostera m’han facilitat molt la feina donant-me fotografies i material divers junt amb diferents contactes com el de l’Assumpta Montellà o la Margarida Planell, com anteriorment he esmentat.

3.4. Ernesto Baringo i José María Maldonado

L’Ernesto Baringo va ser l’alcalde socialista de Montsó des de 1987 fins al 1995 al mateix temps que exercí com a Senador durant els anys 1982 fins a 1989. Cal dir que malgrat no ser historiador coneix molt bé la història del seu poble de manera que em va poder donar molta informació del mateix. A més, temps enrere havia conegut els germans Antonio i Alícia Gracia. Ell mateix em va facilitar un seguit de llibres, articles i fotografies relacionades amb els bombardejos de Montsó. Tota la visita del poble la vaig fer en la seva companyia. L’entrevista va ser enregistrada a casa seva, una mostra més de la seva hospitalitat. Per tant, la valoració que en faig és totalment positiva.

El José María Maldonado és un historiador especialista en la Guerra Civil espanyola a l’Aragó i autor de llibres com “Aragón bajo las bombas” o “Alcañiz, 1938: El bombardeo olvidado”. És professor d’història a l’Institut Bajo Aragón de Alcañiz, lloc on vaig fer l’entrevista. Malgrat que va ser una entrevista curta, haig de dir que amb ella vaig poder reafirmar el que l’Ernesto Baringo m’havia dit, alhora que em va ampliar tot allò relacionat amb els bombardejos sobre la rereguarda d’Aragó, aclarint-me molt les dates dels fets. Així doncs va ser una entrevista profitosa i positiva.

3.5. Joan Garriga

El Joan Garriga és un historiador local de La Garriga, autor de “Revolta i Guerra Civil a la Garriga (Vallès Oriental) 1936-1939”. Junt amb la de l’Assumpta Montellà és l’entrevista més llarga de totes les enregistrades. El dia 5 de setembre em va atendre a casa seva i vam parlar tant dels refugiats a La Garriga com dels bombardejos del 28 i 29 de gener de 1939, entre d’altres aspectes històrics. Va ser una entrevista lenta però completa i interessant de la que en vaig treure molts fragments per a l’audiovisual.

3.6. Assumpta Montellà

L'Assumpta Montellà és una historiadora i escriptora autora entre d'altres títols de "La Maternitat d'Elna", "El setè camió. El tresor perdut de la República" o "Art i Guerra". Tot i no viure a La Garriga va tenir l'amabilitat de venir aquí per poder-la entrevistar al bosc de Malhi-vern. Com ja he dit, va ser una entrevista molt llarga, interessant i profitosa on a part de parlar-me dels refugiats a La Garriga em va donar una visió molt realista dels camps de concentra-ció francesos.

3.7. Margarida Planell

La Margarida Planell és la presidenta de l'associació "Prats Endavant" i una persona molt activa en tot allò relacionat amb la recuperació de la memòria històrica a Prats de Molló. L'entrevista va ser feta en dues parts, la primera al Cortal de l'Amadeo i la segona a casa seva. La temàtica de la mateixa va girar entorn dels refugiats a Prats de Molló i també de la història de família Gracia Bamala un cop van creuar la frontera. A més, em va dedicar tota una tarda ensenyant-me el poble en general i el lloc on va ser feta la fotografia. Un element que fa que aquest contacte sigui fonamental en aquest treball és el fet que gràcies a la seva amistat amb l'Amadeo Gràcia vaig aconseguir el seu contacte, l'entrevista del qual està explicada a l'apartat "Entrevista a Amadeo Gracia". Per tant la valoració no pot ser altra que un enorme agraïment per tota la seva ajuda.

4. Banda Sonora i Narrador

Abans d'explicar aquest punt del treball m'agradaria dir que des d'un principi tenia l'objectiu de poder explicar la història de la família Gracia Bamala sense haver de dir ni una sola paraula. Volia auto imposar-me aquest repte de poder narrar aquests fets només amb el que m'haguessin dit els entrevistats, així podria comprovar si havia aconseguit fer una bona tria dels mateixos i si havia sabut plantejar bé les preguntes per obtenir el que buscava. Cal dir, però, que després de llegir la carta d'Amadeo Gracia a EPS vaig creure necessari incloure-hi alguns fragments degut a la gran força del text. És per això que al principi i al final de tot de l'audiovisual es llegeixen aquestes fragments que ajuden a presentar la fotografia al principi i després a donar per acabat el treball.

Quan vaig haver decidit incloure aquestes parts llegides vaig començar a pensar i cercar possibles veus masculines que transmetessin els sentiments que desprèn el text. Després de provar veus de gent propera a mi sense obtenir un resultat que m'acabés de convèncer, vaig optar per intentar posar-me en contacte amb l'actor Joan Crosas, el qual considerava que tenia una veu perfecta

Joan Crosas llegint la carta d'Amadeo Gracia
(Producció pròpia)

pel perfil que buscava. Així doncs vaig entrar a la seva web⁷² on vaig trobar la seva adreça de correu. Pocs dies després d'enviar-li un missatge demanant-li la seva col·laboració, ell mateix em va facilitar el seu número de telèfon de manera que, després de mantenir una breu conversa telefònica, vam quedar per dinar i enregistrar el text de l'Amadeo a casa seva el dia 24 d'octubre.

Pel que fa a la banda sonora, la música que apareix al llarg del documental, haig de dir que des d'un inici volia que fossin obres que s'adaptessin a l'essència del tema que plantejaria al treball, és a dir peces tranquil·les, lentes i fins i tot tristes. Hi ha, però, una excepció com és la 7a Simfonia de Beethoven que sona al final de l'audiovisual quan apareix l'últim fragment de la carta, moment en el qual m'interessava una música creixent i contundent per donar més força al text. Així doncs les obres que vaig escollir són les següents:

- Ludwig van Beethoven: "Chiaro di Luna".
- Ludwig van Beethoven: "Für Elise".
- Les Misérables: "Little Fall Of Rain".
- Johann Sebastian Bach: "Cello Suite No. 1".
- Piotr Ilitz Txaikovski: "El llac dels cignes".
- Ludwig van Beethoven: "Simfonia No. 7".

⁷² <http://www.joancrosas.com/> [02/10/13]

5. Condicions tècniques

En aquest punt del treball s'hi engloben diferents aspectes de l'audiovisual "Ni perdono, ni oblido" com el gènere del mateix, la seva durada i el programa d'edició emprat.

Partint de la diferència entre documental i ficció, els dos grans gèneres de la cinematografia dels nostres dies. Jo tenia des d'un començament la intenció de mostrar uns fets reals de la manera més objectiva possible per mitjà de diferents sons, imatges i entrevistes, és a dir fer un documental. A més, podríem ampliar aquesta definició dient que volia que es tractés d'un documental històric ja que tractaria un tema que tingué lloc en un temps passat com la Retirada i partint en concret de la fotografia de la família Gracia Bamala.

Dit això, podem classificar el documental segons la seva durada ja que si fos de 30 minuts es tractaria d'un curtmetratge, mentre que si superés els 60 minuts parlariem d'un llargmetratge, deixant un tercer grup al mig que compendria una durada d'entre 30 i 60 minuts anomenat migmetratge. El cas concret de "Ni perdono, ni oblido" forma part d'aquest últim grup ja que té una durada total de 36 minuts i 16 segons.

Els mitjans de comunicació per on els documentals són projectats i transmesos a l'espectador en general en són dos: el cinema i la televisió, si eliminem mitjans creixents durant l'última dècada com els telèfons mòbils o les tauletes tàctils. Els documentals cinematogràfics solen ser llargmetratges mentre que els televisius s'acosten més als 30 minuts o també, amb menys proporció, als 60 minuts aproximats. Així doncs podem definir finalment l'audiovisual "Ni perdono, ni oblido" com a un documental històric televisiu ja que tracta temes passats per mitjà d'entrevistes, sons i diferents imatges amb una durada estàndar d'un migmetratge.

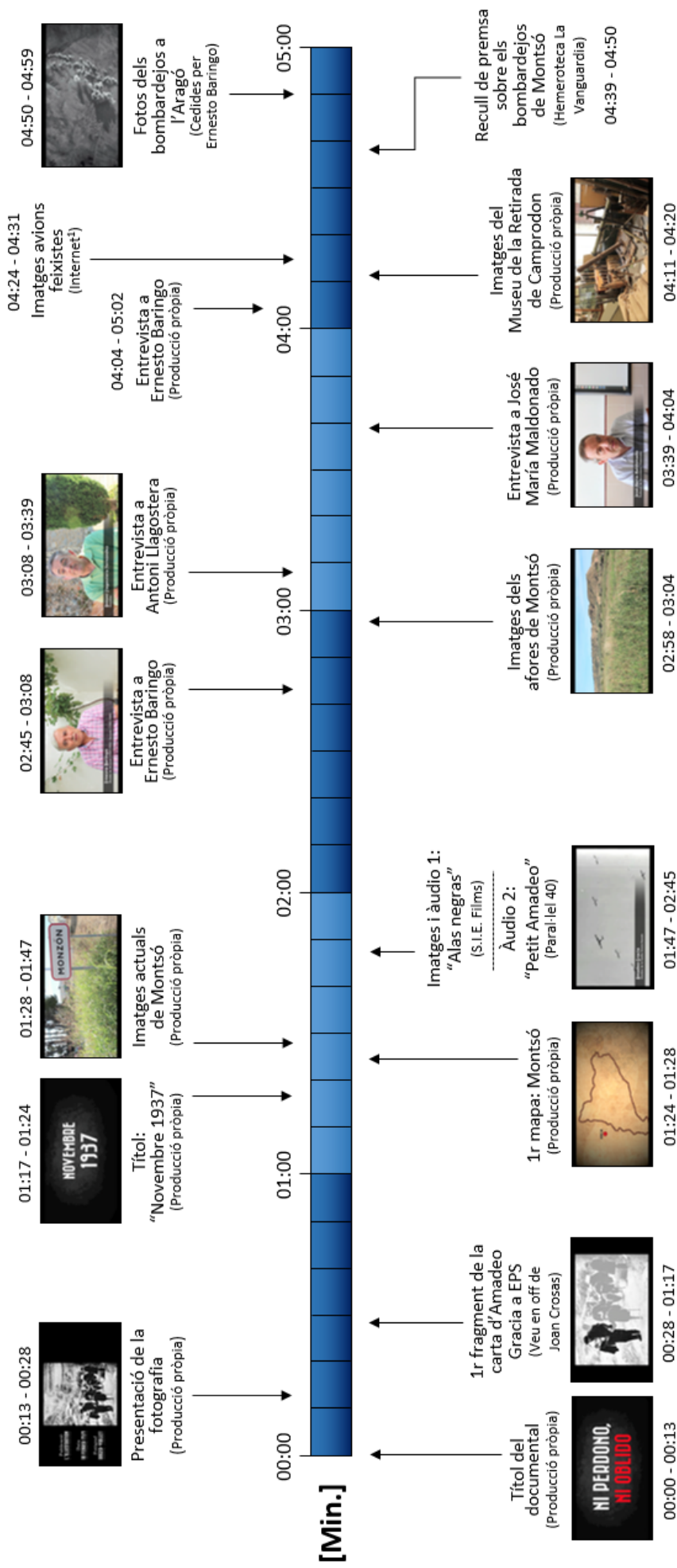
Per demostrar que la durada del mateix és estàndar posarem l'exemple de tres documentals emesos els anys 2012 i 2013 pel programa "30 minuts" de Televisió de Catalunya (TV3) on podrem apreciar una durada molt similar a la del meu documental.⁷³

- "La independència pas a pas" de Santiago Torres i Ramon Vallès. Durada: 34:46.
- "Conviure amb el turisme" de Jordi Regàs i Mireia Pigrau. Durada: 36:35.
- "Terra cremada" de Mercè Sibina, Jordi Simon i Lluís Montserrat. Durada: 34:40.

També és important dir que el programa informàtic que he fet servir per a poder editar l'audiovisual ha estat l'iMovie'11 d'Apple, versió 9.0.4, el qual m'ha decebut enormement ja que he pogut comprovar que, quan s'hi treballa amb documentals de gran format com aquest, no està a l'altura perquè processa molt lentament les ordres que se li donen i sobretot té problemes greus a l'hora de realitzar l'exportació de les pel·lícules, fet que m'ha obligat a penjar el documental al YouTube com a única opció per poder-lo mostrar. Per últim cal saber que la càmera amb la que vaig enregistrar totes les imatges de producció pròpia que apareixen al documental és una càmera reflex Canon EOS 600D amb el seu respectiu trípode.

⁷³ <http://www.tv3.cat/3alacarta/> [04/11/13]

MINUTATGE (00:00 – 05:00) (Detall temporal del contingut del documental)

00:00

01:49

02:30

02:59

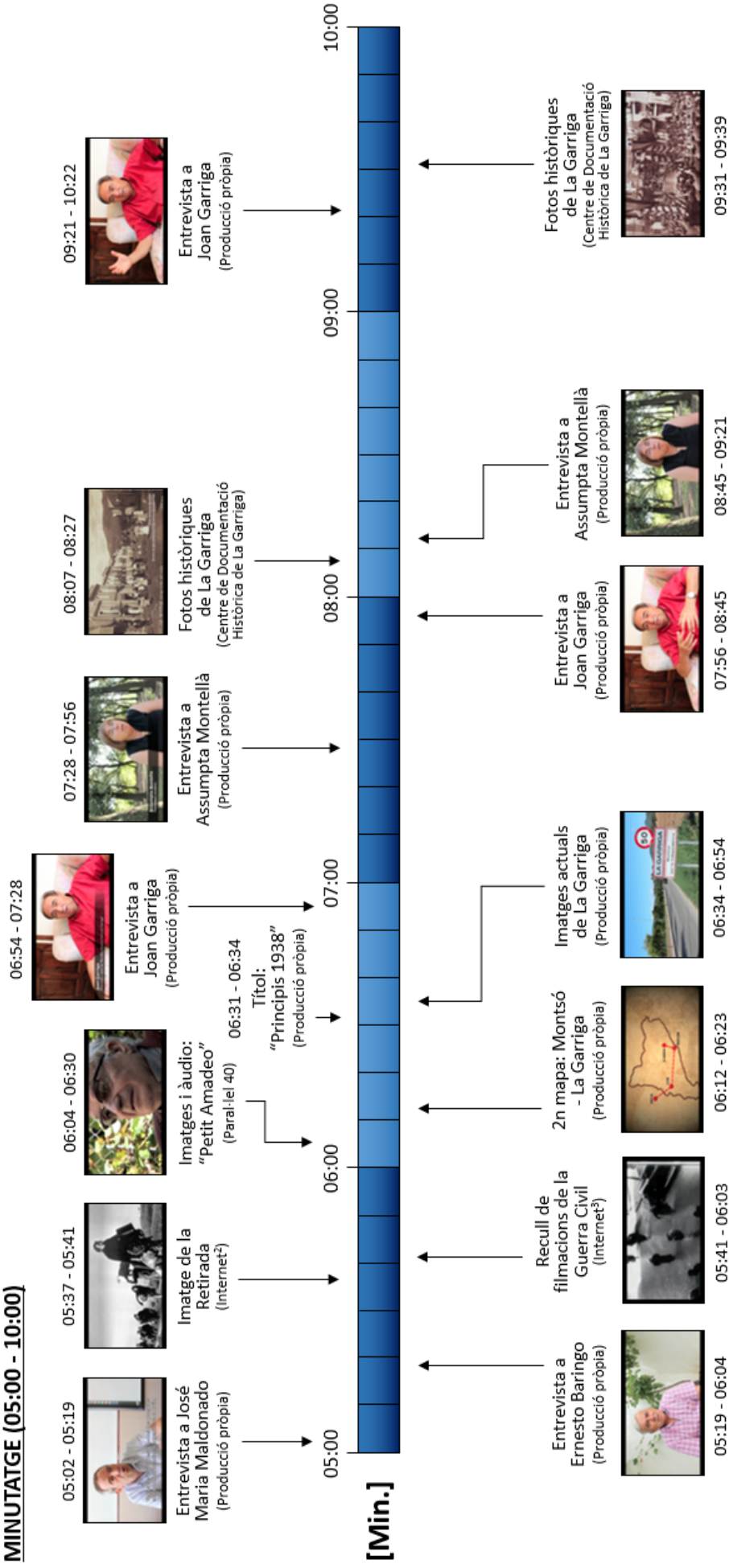
"Chiaro di Luna"
(Beethoven)

"Chiaro di Luna"
(Beethoven)

¹ Marqués, Salomó: Les rutes de l'exili republicà del 1939 i <http://www.planetadeaficiones.com/tag/aviones-militares-italianos/> [05/09/13]

[Música]

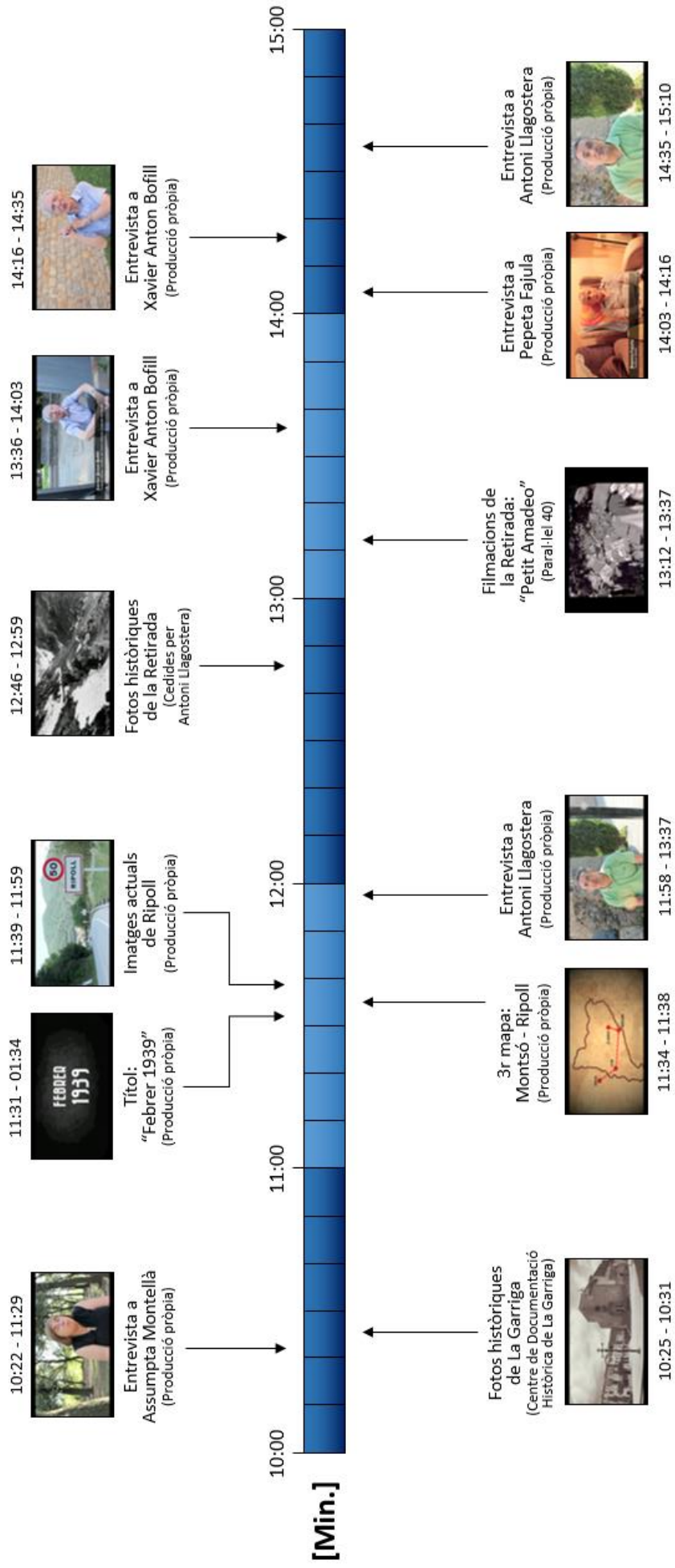
MINUTATGE (05:00 - 10:00)

² <http://antoniolaramos.blogspot.com.es/2009/04/70-anos-de-la-sere-y-la-jare.html> [12/09/13]

³ <http://www.youtube.com/watch?v=t7ge6IE1SnM> [13/09/13]

MINUTAIGE (10:00 - 15:00)

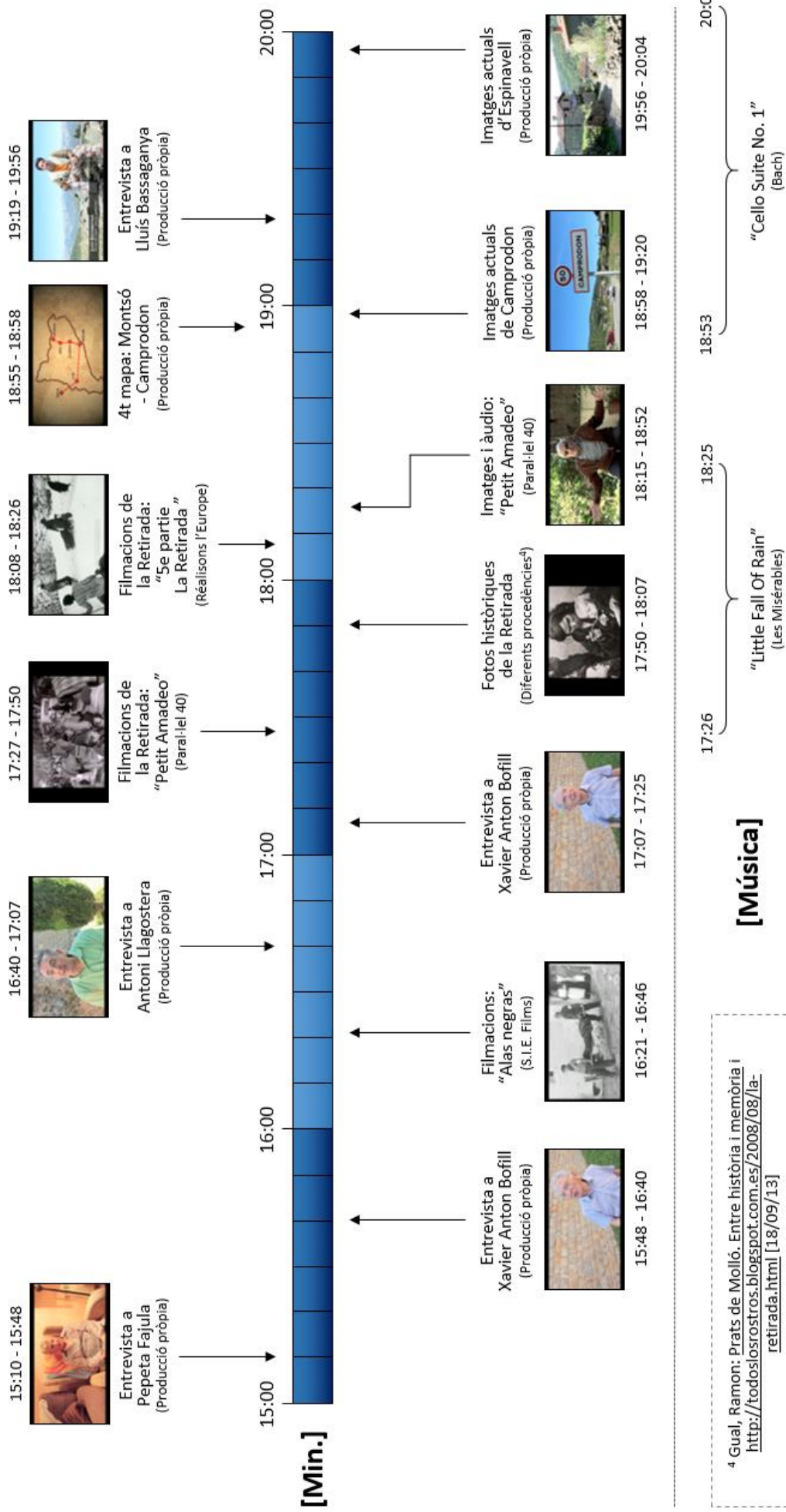

11:30 - 11:58

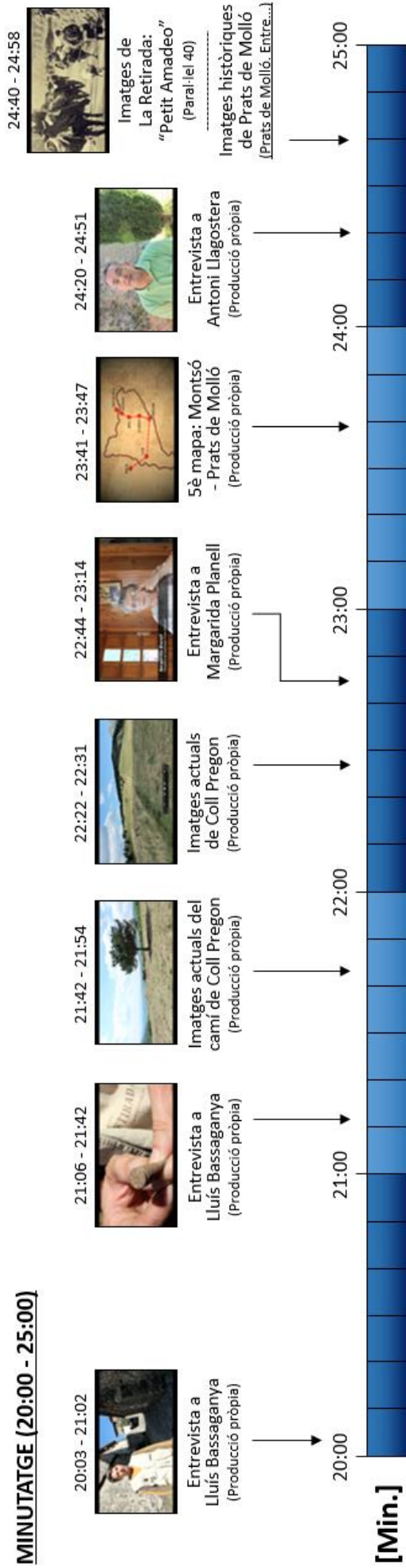
"Für Elise"
(Beethoven)

[Música]

MINUTATGE (15:00 - 20:00)

MINUTATGE (20:00 - 25:00)

[Min.]

20:55 21:26 21:42 22:32 23:39 24:53

[Música]

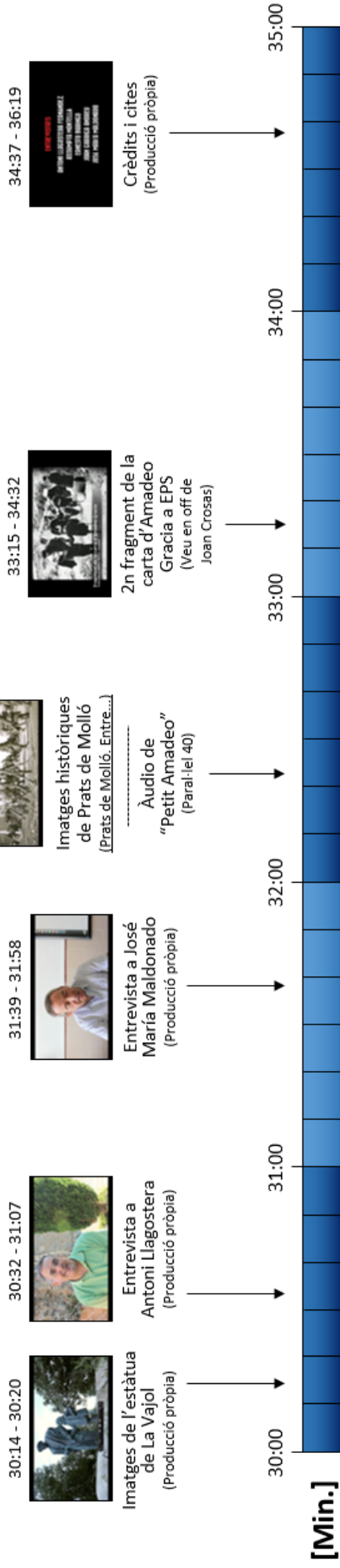
"Cello Suite No. 1" (Bach)
 "Cello Suite No. 1" (Bach)
 "Cello Suite No. 1" (Bach)

MINUTATGE (25:00 - 30:00)

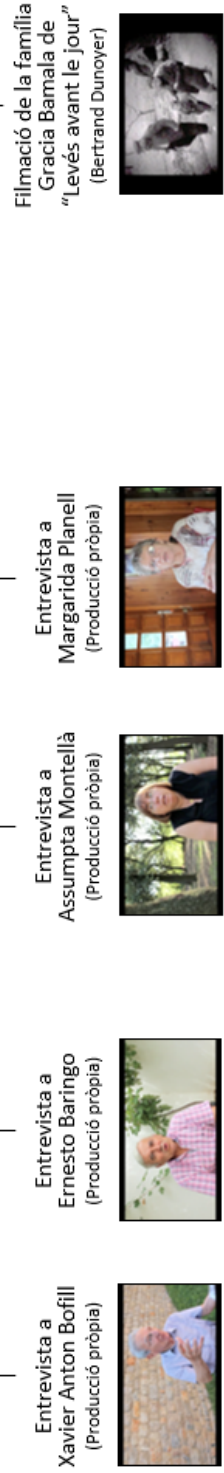
25:15 - 25:37	25:39 - 25:50	26:12 - 26:32	27:11 - 27:14	27:23 - 27:30	27:59 - 28:13	28:30 - 28:54	28:53 - 29:05	29:32 - 29:52			
											
Entrevista a Lluís Bassaganya (Producció pròpia)	Entrevista a Margarida Planell (Producció pròpia)	Imatges actuals de la platja d'Argelers (Producció pròpia)	Imatges actuals del Cortal Amadeo (Producció pròpia)	Foto de la família Gracia Bamala - Thomas Coll (L'illustration)	Imatges i àudio: "Petit Amadeo" (Paral·lel 40)	Imatges actuals del lloc exacte de la fotografia (Producció pròpia)	Superposició gradual de la foto amb el seu lloc a l'actualitat (Producció pròpia)				
25:20 - 25:29	25:50 - 27:08	26:44 - 27:05	27:15 - 28:30	28:13 - 28:20	28:48 - 28:53	29:05 - 29:42	29:52 - 30:26	29:57 - 30:10			
											
Fotos històriques d'Argelers i Prats de Molló (Prats de Molló. Entre...)	Entrevista a Assumpta Montellà (Producció pròpia)	Fotos històriques del Camp d'Argelers (Internet ⁵)	Entrevista a Margarida Planell (Producció pròpia)	Imatges actuals de la tomba de Thomas Coll (Producció pròpia)	Fotografia de la família Gracia Bamala (L'illustration)	Entrevista a Margarida Planell (Producció pròpia)	Imatges de la revista "L'illustration" (Producció pròpia)				
25:00	26:00	27:00	28:00	29:00	29:00	29:00	29:00	30:00			
[Min.]											
			27:06			28:09			28:54		
			"El Llac dels Cignes" (Txaikovski)			"Cello Suite No. 1" (Bach)					
[Música]											

⁵ <http://todoslosrostros.blogspot.com.es/2008/08/los-campos-de-concentracin-franceses.html> [25/09/13]

MINUTATGE (30:00 - 35:00)

[Min.]

33:15

36:19

[Música]

"Simfonia No. 7"
(Beethoven)

EPÍLEG: ENTREVISTA A AMADEO GRACIA

Com a culminació del procés de recerca que he desenvolupat en aquest treball vaig aconseguir parlar directament amb l'únic membre encara viu de la família Gracia Bamala, l'Amadeo, el més jove dels tres germans.

Malgrat haver entrevistat gent que ja coneixia aquesta fotografia i que, fins i tot, s'hi havien interessat temps enrere com l'Antoni Llagostera, el Lluís Bassaganya o l'Ernesto Baringo no va ser fins que vaig parlar amb la Margarida Planell que finalment vaig aconseguir el contacte de l'Amadeo. Concretament un cop vam haver acabat l'entrevista, vam estar parlant sobre la família Gracia Bamala i, molt afortunadament, després de preguntar si ella encara tenia el número de telèfon de l'Amadeo, el trucà en aquell mateix moment per parlar amb ell i de pas demanar-li si accep-

Imatge actual d'Amadeo Gracia

tava ser entrevistat en un altre moment per un alumne de La Garriga que estava estudiant la història de la seva família. Així doncs, el dia 1 d'octubre vaig trucar-lo al seu telèfon fix i vam estar parlant uns 20 minuts aproximadament.

No vaig posar aquesta entrevista al documental per dos motius. El primer és que quan la vaig poder fer, l'audiovisual ja estava pràcticament acabat a falta de l'enregistrament de la veu en off de Joan Crosas, de manera que haver de canviar els fragments d'entrevista de l'Amadeo Gracia extrets del documental "Petit Amadeo" de Paral·lel 40 pels de la meua pròpia entrevista hagués suposat una desconfiguració molt important de tot el treball. En segon lloc, la qualitat de so de la mateixa no era, al meu parer, prou bona com per afegir-la al documental ja que havia estat enregistrada per l'aplicació per mòbils "InCall Recorder", la millor que vaig saber trobar d'entre totes les que oferien la mateixa prestació. També vaig fer proves d'enregistrament amb la càmera Canon però el so resultant era gairebé imperceptible.

Tot seguit deixo la transcripció de l'entrevista a la pàgina següent i l'enllaç on podeu trobar l'àudio de la mateixa ja que considero que és una part fonamental d'aquest treball. Cal dir que, així com el documental "Ni perdono, ni oblidó" el pot veure qualsevol persona, a aquesta entrevista només hi poden accedir aquells que tinguin l'enllaç corresponent ja que va ser una conversa privada i no tinc l'autorització explícita del propi Amadeo Gracia per a la seva publicació.

<http://youtu.be/-CdjagqXUQE>

Només m'agradaria afegir que ha estat un honor i un privilegi poder parlar amb ell i que naturalment no ha estat com qualsevol de les altres entrevistes ja que es tractava d'un cas especial.

AMADEO GRACIA BAMALA (16 minuts)

Conozco el recorrido que siguió su familia pero tengo algunos puntos que no me quedan claros. Yo soy de la Garriga y, por ejemplo, me gustaría saber si recuerda su paso por la Garriga. ¿Cuánto tiempo estuvieron?, ¿por qué vinieron aquí y no fueron a otro lado?

Vamos a ver... ¿Cuándo llegamos a la Garriga? Con certeza yo no se lo puedo decir porque yo era muy pequeño, pero fue cuando nos dieron ya de alta en Barcelona, en el Hospital de Sant Pau, entonces mi padre consiguió para nosotros un puesto, para mi hermana y para mí y para mi hermano, un sitio allí, en una colonia que había allí en la Garriga, cerca de Mataró. Mi padre también consiguió un puesto de vigilante...si había por ejemplo cuatro o cinco vigilantes consiguió mi padre ser uno de ellos y así estar junto a nosotros. No tenía que separarse...

¿Y usted recuerda más o menos el tiempo que estuvieron aquí? ¿Vinieron aquí a la Garriga y estuvieron dos o tres semanas y se fueron?, ¿estuvieron un mes, dos o solo dos o tres días?

Vamos a ver, ¿el tiempo que estuvimos en la Garriga?

Yo se lo pregunto porque yo soy de aquí y siento curiosidad precisamente por este dato

Pues la verdad que no le puedo decir con certeza, entiéndame. Fuimos a la Garriga y allí estuvimos varios meses hasta que se rompió el frente de Barcelona, el frente del Ebro y demás se rompieron y entonces nos evacuaron, llegó orden de evacuarnos para Francia.

Después de la Garriga ya pasaron a Ripoll y luego a Camprodon, ¿no?

Sí, sí... desde la Garriga nos marchamos todos, todos los niños que había allí con los parientes que tuvieran, etc. Nos marchamos me parece que fue en unos camiones, creo yo que eran unos camiones o autobuses, pero más bien creo que era en unos camiones porque, oiga, hacía mucho frío... eso sí que lo recuerdo bien. Entonces ya fuimos hacia Olot, Vic creo y luego ya fuimos para Camprodon...

Me está diciendo que de la Garriga a Camprodon fueron en camión...

Sí, sí, sí... y luego ya desde Camprodon para arriba ya no pudimos ir así porque estaba toda la carreterita, hoy es una carretera muy chula, muy maja pero entonces era un camino de montaña, y todo estaba lleno de trastos, de camiones tirados, coches... en fin todo estaba lleno de todo y llegamos a la frontera en lo alto del Coll d'Ares. Allí estuvimos, estaba la frontera cerrada, no dejaban pasar a nadie los franceses. ¿Qué tuvimos que estar en la frontera, apila-

dos como bestias?, ¿no?, pues no sé, tres, cuatro, cinco días hasta que abrieron la frontera y entonces pasamos.

Pero claro entonces ¿qué pasó?, que mi padre hablando con unos y con otros se enteró de que al llegar abajo, al llegar a Prats de Molló los gendarmes separaban a los niños y niñas de los padres. Y a los mayores los devolvían para España, eso decían, no lo sé yo. Claro, mi padre dijo que de eso nada, que no lo separaban de nosotros. A los pocos días empezaron a evacuar gente, porque Prats de Molló se había convertido en... era terrible la de gente que estábamos allí. Nosotros estábamos metidos en lo que son las Escuelas hoy en día. A nosotros nos metieron en la Escuela con otros niños que estaban mutilados de alguna manera o heridos, hasta que llegaron pocos días después los gendarmes y a los niños nos distribuyeron para distintos puntos de Francia. A nosotros con mi padre nos llevaron para la población de Bergerac, que eso ya está muy arriba...

¿En el castillo de Caussade, puede ser?

Sí, y de allí en Bergerac nos metieron a nosotros en un castillo que era el castillo de... ¿cómo se llama?, no recuerdo ahora.

¿Caussade o algo así?

Eso sí, Caussade, Caussade, allí.

Otra pregunta... ¿usted recuerda alguna cosa de los bombardeos de Monzón o simplemente se lo han explicado? ¿Recuerda realmente cuando cayeron los bombardeos, cómo fue todo...?

¿Los bombardeos?, pero ¿en Monzón?

Sí, sí, vuelvo atrás en la historia...

Vamos a ver, el día 20 de noviembre del 37 avisaron en el pueblo en Monzón que se acercaba un bombardeo. No sé cómo lo supieron. Allí se corrió la voz y todo el mundo miró quien más quien menos a donde se podía meter y entonces mi madre y dos o tres vecinas dijeron: "Mira, para estar más seguros mejor sería que nos fuésemos del pueblo y nos vayamos al campo". Cogieron a los niños y nos fuimos. El caso es que nada más dejar las últimas casas del pueblo aparecieron los aviones y empezaron a bombardear, empezaron a echar bombas, entonces una bomba cayó cerca de donde estábamos ocho o diez personas que íbamos andando y nos echamos al suelo y una bomba cayó en medio de nosotros y ocurrió todo.

¿Y el motivo por el cual abandonan Monzón es porque su padre tenía alguna ideología concreta...?

Pero ¿por qué?, ¿por lo del bombardeo?

Yo pregunto ¿el motivo por el cual acaban abandonando Monzón y van hacia Lleida, Barcelona, etc. es por huir de los bombardeos...?

Nosotros estábamos en Monzón, pero a los tres días del primer bombardeo, cuando nos ocurrió esto, volvieron a bombardear y una de las bombas cayó prácticamente en una parte del hospital, vamos, en la casona que servía de hospital y la destrozó. Entonces todos los médicos acordaron en que lo mejor era evacuar eso y nos llevaron a Lérida, nos evacuaron a Lérida. Y allí estuvimos hasta que ocurrió todo eso... Mi padre y mi hermano seguían en Monzón y periódicamente, vamos cada dos o tres días pues se iban a Lérida precisamente andando, que ya está bien, son cincuenta kilómetros y...

Es bastante, bastante...

Sí, por eso. Entonces iban a vernos y así estuvieron varios días, hasta que se decretó... porqué se había roto el frente de Aragón y avanzaban las tropas de los nacionales, que llamamos ahora, avanzaban hacia Monzón, Binéfar, Barbastro, en fin todos estos pueblos de alrededor, rumbo a Catalunya, ¿no?

Como que ese avance no se cortó, siguió más y más, al cabo de dos o tres meses volvieron a evacuarnos y nos mandaron para Barcelona, pero eso se produjo precisamente en el último viaje que hicieron mi padre y mi hermano: se enteraron al llegar a Lérida que al día siguiente se evacuaba el hospital. Entonces pues se evacuó y se vinieron con nosotros, con los dos hijos, con los dos hermanos pequeños a Barcelona, a Sant Pau. Mi padre y mi hermano se quedaron en casa de unos parientes que teníamos en el barrio de Sant Andrés y a nosotros nos metieron en el hospital de Sant Pau y allí estuvimos hasta que nos dieron de alta ya.

Y por lo tanto, ¿cuándo están en la Garriga ya están recuperados del bombardeo o sea con la muleta y todo lo que sea?

Con la muleta, con la muleta...

¿Usted cómo se sintió caminando? Usted ha dicho antes que fueron en camión, pero supongo que de Camprodon a Prats de Molló lo hicieron a pie. Con la muleta eso debe ser pesado, debe de ser cansado y más teniendo tres años.

Tenía cuatro, cuatro, cuatro recién cumplidos...

Con la muleta, con el frío... ¿cómo se sintió?

Pues imagine cómo fue aquello... Fue un viaje más que malo, porque además está alto, el Coll d'Ares está en alto y llegar hasta allí con todo eso, las muletas, nevando y todo... fue para olvidarlo, para olvidarlo... Nos costó llegar desde Camprodon hasta arriba, hasta Coll d'Ares, pues yo qué sé, tres días como mínimo, tres días como mínimo...

Usted acaba de decir que es para olvidarlo, ¿no?, pero yo he leído su carta en "El País Semanal" y precisamente dice "Yo no puedo aunque quiera ni perdonar ni olvidar"...

Hombre naturalmente...

¿Por qué dijo eso?, ¿por qué escribió eso al EPS?

Pues yo qué sé... ¿por qué escribí al País Semanal?

No, no, ¿por qué dijo esas palabras? ¿Aún sigue pensando eso, que no se puede ni olvidar ni perdonar lo que hicieron?

Pues porque esas cosas la verdad ni se pueden olvidar, ni perdonar mucho menos porque ¿qué tenía yo? ¿Cuatro añitos cuando me pasó todo eso? Me destrozaron toda la vida... ¿perdonar a los sinvergüenzas que lo hicieron?, no hombre eso no... lo que pasa es que son unas cosas que tienes que tragártelas y dejarlo, olvidarlo, como dije antes, aunque no se puede olvidar.

¿Cree con el tiempo, en estos últimos años, esto se está perdiendo, que la gente ya no lo tiene tanto en cuenta, que lo está olvidando y hasta perdonando? ¿Qué cree que está pasando?

Pues la verdad no lo sé, yo he hablado con alguno de aquellos tiempos, con pocos, pero en fin, estando en el pueblo o en Huesca y perdonar y olvidar ellos tampoco pueden. En fin siempre se dicen cosas bárbaras de lo que había, ¿no?, pero olvidar nada, no se puede, no se puede olvidar.

Lo doy por olvidado y fuera.

En esa misma carta dice: "No odio aunque sí odié, no quiero revanchas aunque en otro tiempo las deseé"...

Hombre, claro que sí, esa es una verdad muy grande porque cuando uno tiene 14, 15 años, ve lo que se le quita, que no puede conseguirlo pues se tiene rabia y demás, rabia contra

los que te hicieron aquello aunque no los conozcas, ¿comprende? Claro que les tienes rabia y demás.

A mí sobretodo la frase que usted escribió es esa carta que más me impacta, que más me produce como un poco de emoción y todo es cuando dice “que siente lo mismo que cuando pisotean a una hormiga cuando muere uno de esos fascistas de la época” ...

En la carta ¿qué es lo que digo yo? Tendría que mirarla porque la tengo por aquí pero tengo tantos papeles...

Es muy corta, se la leo en un momento...

Sí...

“Yo no puedo aunque quiera ni perdonar ni olvidar. Perdonar ¿por qué?, ¿acaso han pedido alguna vez perdón ellos?”.

Eso es, eso es...

“No odio, aunque sí odié. No quiero revanchas, aunque en otro tiempo las deseé. No lo deseo, pero cuando por desgracia a algún descendiente de aquellos franquistas le sucede algo irreparable no siento el más mínimo sentimiento de pena por él, siento lo mismo que cuando pisoteo una hormiga, me quedo absolutamente indiferente”.

Sí, así es. Lo sentía y lo sigo sintiendo ahora. O sea que así es, así es.

La última pregunta que me gustaría hacerle es ¿cómo se siente usted al ser el protagonista de una foto tan simbólica y tan importante como esa?

Pues la verdad es que me quedé parado y no me lo esperaba, pero no me acaba de gustar. No quiero nunca dar la sensación de que nadie que nadie pueda sentir por mí la más mínima compasión. He odiado tanto esta palabra compasión, porque claro verme tan atado, tan atado. No quería que nadie se enterara. En fin, que no me gustaba.

Desde mi punto de vista gracias por haberme concedido este tiempo. De verdad que le estoy enormemente agradecido.

Nada, no se preocupe y si quiere alguna cosa más pues llame y lo ampliaremos.

CONCLUSIÓ

Un cop fet aquest Treball de Recerca caldria recordar els objectius plantejats inicialment a la introducció: poder arribar a explicar la Retirada en general partint de la fotografia, saber trobar les persones indicades per explicar tant la història de la família com la Retirada en general i, finalment, poder realitzar el documental sense aparèixer-hi perquè trobava interessant poder narrar els fets històrics només per mitjà d'entrevistes. Un cop dit això crec haver-los aconseguit tots tres, a més de superar les meves expectatives inicials en alguns casos.

El primer objectiu de partir d'un element menor i subjectiu per explicar-ne un altre de major i objectiu crec haver-lo superat correctament. He aconseguit organitzar el documental de manera que, partint de la fotografia com a fil conductor de la història, a cada punt del mapa on hi va ser la família Gracia Bamala he arribat als fets generals de cada zona. En el cas de Montsó no m'he limitat a explicar el moment fatal en el qual la família va ser víctima dels bombardejos, sinó que ho he ampliat fent referència als diferents tipus d'avions que s'utilitzaven, les bombes emprades, les dates dels atacs, etc. A La Garriga també parlo dels refugiats en general i dels llocs on s'hi van allotjar i a Ripoll, Camprodon i Prats de Molló segueixo donant una visió general del tema, tot i que cal dir que a mesura que ens acostem al final del documental la història subjectiva de la família pren més protagonisme.

El segon objectiu és el que ha sobrepassat les meves expectatives inicials de manera més clara perquè en cap cas m'imaginava poder trobar la gent adequada que em fes arribar a la gran entrevista que posa punt i final a aquest treball, la del propi Amadeo Gracia. Si m'arriben a dir el primer cop que vaig veure la fotografia, que acabaria parlant amb un dels membres de la família que hi apareix, no m'ho hagués cregut però he sabut trobar el camí per aconseguir-ho.

Finalment crec que el tercer objectiu també l'he assolit ja que durant tot l'audiovisual no dic ni una paraula i, si el missatge arriba a l'espectador, és només per mitjà de les entrevistes i les imatges que les acompanyen, tal i com volia. Podríem trobar com una excepció la lectura dels fragments de la carta de l'Amadeo Gracia per part d'en Joan Crosas, però tampoc crec que puguem considerar-lo un "narrador" en sentit estricte perquè només apareix al principi i al final de l'obra per presentar i acomiadar la fotografia i la família, de manera que no ens segueix durant tot el treball explicant i ampliant què s'hi veu.

Dit tot això, tampoc m'esperava un quart punt no plantejat en un principi com és el dels desplaçaments. És cert que comptava amb el fet d'haver d'anar a tots els pobles agrupats en un principi en els diferents apartats del treball, però no m'imaginava que aquest em portaria per exemple a Argelers, la Maternitat d'Elna, La Jonquera, La Vajol, Montsó, etc. I ni molt menys que arribaria tant lluny fins al punt de trobar llocs essencials com la tomba i la casa d'en Thomas Coll, el Cortal de l'Amadeo i sobretot el lloc on va ser feta la fotografia.

Cal dir també que fent aquest treball he pogut corregir elements de la història tant de la fotografia com de la família que per mitjà de diferents fonts i entrevistes m'havien arribat de manera errònia. Exemples clars d'això són, per exemple, l'autoria de la fotografia ja que sovint

s'atribueix a un inexistent fotògraf de diferents nacionalitats, o també la mort de Mariano Gra-
cia ja que normalment s'assegura que va perdre la vida en un dels camps de concentració fran-
cesos quan en realitat ho va fer a Bergerac.

Un altre aspecte que m'ha ensenyat aquest treball de recerca és la qualitat humana de
la majoria de gent amb qui m'he posat en contacte perquè, malgrat pensar en general que o
bé no obtindria resposta o bé seria negativa, me n'he adonat que el resultat final ha estat tot
el contrari. No vull repetir-me però mai m'hagués pensat que em trobaria tota aquesta amabi-
litat i col·laboració per part de tantes persones.

També cal dir que, partint des de la meva ignorància com a editor audiovisual, malgrat
que ja havia dut a terme algun projecte on havia hagut d'editar algun que altre vídeo, estic
content amb el resultat, independentment que formi part d'aquest Treball de Recerca ja que
crec que m'he demostrat a mi mateix que sóc capaç de fer audiovisuals d'aquesta magnitud,
fet que segur m'ajudarà en un futur segurament lligat a aquest tipus de projectes.

Per acabar, m'agradaria dir que després d'haver tractat a fons tot el tema de la Retira-
da només puc fer que posicionar-me en contra del bàndol franquista ja que no van tenir cap
mena de pietat ni escrúpols a l'hora de massacrar gent indefensa que només buscava sobre-
viure a la desesperada. Parlant amb gent i informant-me de tota aquesta època històrica he
acabat sentint el més profund menyspreu cap aquesta gent responsable d'un dels episodis
més cruels i inhumans de la història d'aquest país. Finalment, tal i com indico al final del do-
cumental per mitjà de diferents cites, crec que és importantíssim estudiar la nostra pròpia
història per no caure altre cop en els mateixos errors.

BIBLIOGRAFIA

Llibres

- ANTON BOFILL, XAVIER: Memòria històrica de primera mà, No publicat, 2011.
- BALANZÀ, MANUELA I ALTRES: Ibèrica, Geografía e Historia de España y de los Países Hispánicos, Editorial Vicens-Vives, 1977.
- BARTRA, AGUSTÍ: Crist de 200.000 braços, Editorial Proa Barcelona, 1974.
- CAMPS, OLGA I CASTILLO, SOFIA: La Guerra Civil a Ripoll (1936-1939), Ajuntament de Ripoll - Edicions Municipals, 1994.
- DE LA CIERVA, RICARDO: Nueva y definitiva historia de la Guerra Civil, Época, 1986.
- GARRIGA, JOAN: Revolta i guerra civil a la Garriga (Vallès Oriental) 1936-1939, L'Aixernador Edicions Argentonines, 1993.
- GUAL, RAMON: Prats de Molló entre història i memòria, Biblioteca de Catalunya Nord, 2007.
- HURTADO, VÍCTOR I ALTRES: Atles de la Guerra Civil a Catalunya, DAU, 2010.
- JACKSON, GABRIEL: La República Espanyola i la Guerra Civil 1931-1939, Editorial Crítica, 1995.
- JORNET, JOSÉ I ALTRES: Republicans espanyols a Migdia-Pirineus, Generalitat de Catalunya i Gobierno de Aragón, 2006.
- LEFEBVRE, MICHEL: Las Brigadas Internacionales. Imágenes recuperadas, Lunwerg Ed., 2003.
- MALDONADO, JOSÉ MARÍA: Paisajes para después de una guerra 1936-1957, Capítol: "La Guerra desde el aire. Los bombardeos y sus efectos", Ediciones Palacio de Sástago, 2006.
- MONTELLÀ, ASSUMPTA: La Maternitat d'Elna, Ara Llibres, 2009.
- REVERTE, JORGE M.: La Batalla del Ebro, Editorial Crítica, 2003.
- ROBERT, SANTIAGO: Memorias de Santiago Robert, Temas Aragoneses - Ay. de Monzón, 2007.
- SOLÉ, FELIP I PUJOL, ENRIC: Exilis, Angle Editorial, 2007.

Altres publicacions

- MARQUÉS, SALOMÓ: Les rutes de l'exili republicà del 1939", Editorial MUME, 2013
- LLAGOSTERA, ANTONI: Camins de la nostra identitat. Rutes de l'exili (1939) al Ripollès, Consell Comarcal del Ripollès, 2007.
- HUETE MACHADO, LOLA: "Regreso al Exilio" en El País Semanal del 18/01/2004, G. Prisa, 2004.

WEBGRAFIA

http://scriptoriumripolles.blogspot.com.es/2010/03/70-aniversari-de-la-retirada-de_8342.html [13/08/13]

<http://www.infoguerracivil.com/espana-bombardeo-guernica.html> [05/10/13]

<http://www.sbhac.net/Republica/TextosIm/Otros/Amadeo/Amadeo.htm> [22/07/13]

<http://www.bnc.cat/Catalegs/Catalegs-de-la-BC/Fons-historic-de-l-Hospital-de-la-Santa-Creu/InfoFonsHistoricHSC> [16/08/13]

<https://plus.google.com/114553734288546433130/about?gl=es&hl=ca> [02/08/13]

<http://todoslosrostros.blogspot.com.es/2009/09/en-algun-oculto-lugar-de-la-memoria.html> [19/07/13]

http://soyunornitorrinco.files.wordpress.com/2011/07/el-pais-semanal_regreso-al-exilio.pdf [15/07/13]

http://www.elpais.com/diario/2011/11/27/eps/1322378841_850215.html [16/07/13]

<http://www.tv3.cat/videos/679309> [19/07/13]

<http://www.genocat.cat/> [30/07/13]

<http://www.monzon.es/> [02/08/13]

<http://www.cehimo.com/inicio.php> [02/08/13]

<http://www.vallesoriental.cat/> [08/08/13]

<http://www.museuderipoll.org/> [09/08/13]

<http://www.cecripolles.org/> [10/08/13]

<http://www.ripoll.cat/> [10/08/13]

<http://www.lagarriga.cat/> [11/08/13]

<http://www.lagarriga.cat/cdh> [11/08/13]

<http://www.laretirada.com/> [12/08/13]

<http://www.olot.cat/skin/default.aspx> [13/08/13]

<http://www.mollo.cat/> [13/08/13]

<http://www.santjoandeleabadesses.com/> [13/08/13]

<http://www.bcn.cat/> [16/08/13]

<http://www.santpau.es/> [16/08/13]

<http://webspobles.ddgi.cat/sites/camprodon/default.aspx> [17/08/13]

<http://www.argeles-sur-mer.com/fr> [19/08/13]
<http://www.pratsdemollolapreste.com/> [19/08/13]
<http://arainfo.org/> [21/08/13]
<http://www.museuexili.cat/> [26/08/13]
<http://sentimentsaflordepell.blogspot.com.es/> [04/09/13]
<http://www.joancrosas.com/> [02/10/13]
<http://www.guerracivil1936.galeon.com/alzamiento.htm> [03/10/13]
<http://www.guerracivil1936.galeon.com/revolucion.htm> [03/10/13]
<http://www.todoslosnombres.org/> [03/10/13]
<http://es.wikipedia.org/wiki/L%27Illustration> [21/10/13]
<http://fr.wikipedia.org/wiki/Roger-Viollet> [21/10/13]
<http://www.lillustration.com/> [21/10/13]
<http://www.roger-viollet.fr/> [21/10/13]
<http://www.tv3.cat/3alacarta/> [04/11/13]

MATERIAL FOTOGRÀFIC

- CENTRE DE DOCUMENTACIÓ HISTÒRICA DE LA GARRIGA.
 - Fons ajuntament de la Garriga.
 - Fons Blancafort (Arxiu Comarcal d'Osona).
 - Fons Jaume Oliver.
 - Fons Jordi Castells.
 - Fons Mn. Jaume Oliveres (Fundació Maurí).
 - Fons Carme Dameson.
 - Fons Joaquim Rusiñol.
 - Fons Joan Pedret.
- FOTOGRAFIES CEDIDES PER ANTONI LLAGOSTERA (ARXIU COMARCAL DEL RIPOLLÈS).
- HEMEROTECA "LA VANGUARDIA".
- GUAL, RAMON: Prats de Molló entre història i memòria, Biblioteca de Catalunya Nord, 2007.

MATERIAL AUDIOVISUAL

- PARAL·LEL 40: "Petit Amadeo".
- FELIX MARQUET: "Alas Negras".
- CNT FAI: "La columna de hierro".
- RÉALISONS L'EUROPE: "5e Partie La Retirada".
- ASSOCIACIÓ FRANCESA D'EXCOMBATENTS DE LES BRIGADES INTERNACIONALS: "Levés avant le jour", 1948.

ANNEX: TRANSCRIPCIONS DE LES ENTREVISTES

Tot seguit hi ha transcrites per ordre cronològic totes les entrevistes fetes durant els mesos d'agost i setembre posteriorment utilitzades al documental. Cal dir que en alguns casos he hagut de modificar lleument el text ja que, com és lògic, el llenguatge oral no és igual que l'escrit. Cada una d'elles l'acompanya la durada de l'enregistrament malgrat que sovint hi va haver més conversa al marge de la mateixa. En cada una d'elles també hi ha marcats els fragments emprats a l'audiovisual de manera que es pot apreciar l'esforç de cerca i síntesi al qual han estat sotmeses.

ANTONI LLAGOSTERA (36 minuts)

Pots començar fent un resum general de la Retirada?

La Retirada de Catalunya del febrer del 39 aquí al Ripollès va començar el dia 6 de febrer, que va ser quan les tropes regulars franquistes, el requetè carlí, que venien des del Segre, van arribar a Berga i per les Lloses van entrar cap al Ripollès.⁷⁴ Aquí les tropes que van entrar primer van venir del cantó oest més que del cantó est.

El que és interessant de la Retirada a la comarca del Ripollès és que, en contra del que sempre han dit els "partes" franquistes en el sentit de que ells van arribar a la frontera francesa el 10 de febrer, la veritat és que no va ser així: les últimes tropes republicanes van entrar a França el dia 13 de febrer al migdia, o sigui, la bossa de Molló que en diuen, va durar tres dies més. El fet es deu, en una part, a una certa inactivitat de les tropes franquistes i també a un cert desconeixement del terreny per part d'ells, però sobretot al fet que les tropes que es van retirar cap a França per aquesta zona del Ripollès eren les més ben preparades de l'exèrcit republicà, en concret la Divisió Líster, que era una de les divisions més ben equipades militarment.

La veritat és que a la Retirada pel Ripollès fins ara se li ha donat molt poc relleu. Sempre s'ha explicat molt la Retirada per la zona de la Jonquera i de l'Empordà pel fet de que per allà hi va passar tota la intel·lectualitat, tot el govern, tant l'espanyol com el català i, en canvi, de la Retirada per la zona del Coll d'Ares, fins i tot de la Retirada per Puigcerdà se n'ha parlat molt poc.

Cal dir que, a pesar que se n'ha parlat poc, va ser una Retirada molt important. Primer perquè va ser l'últim lloc que els nacionals van poder recuperar i, després, perquè hem de pensar que per la zona del Ripollès, o sigui entre Coll de Malrem, Coll d'Ares i Coll Pregon, hi van passar més de cent mil persones cap a França. Cent mil persones i, segons avaluacions que

⁷⁴ Minuts al documental: 11:58 - 13:37.

hi ha en documentació francesa, d'aquestes cent mil persones que van passar a França, trenta-set mil eren soldats. Això indica que estàvem davant d'una força militar important.⁷⁵

La veritat és que la Retirada a la zona del Ripollès va tenir un altre aspecte que també ha estat poc esmentat i és el fet que moltes vegades tots els hospitals de campanya que hi havia a Catalunya, a mesura que es van anar retirant, els van anar portant cap a la zona del Ripollès. Per exemple, els Banys de Ribes, Núria, etc., a tots aquests llocs hi anaven fent arribar els ferits de guerra. Quan va caldre retirar-se cap a França, fou necessari transportar tota aquesta gent cap a França amb tot el que això suposa de difícil infraestructural.

Aquí va haver després un altre element que va dificultar i fer més heroica aquesta Retirada i és que la carretera de Coll d'Ares no existia. Hi havia el projecte de fer arribar la carretera dalt però no s'havia acabat. Només de la part espanyola s'havia arribat a dalt del Coll i, en canvi, la carretera pel cantó de Prats de Molló arribava al que ara és el Santuari de Santa Margarida del Coll d'Ares, que està situat aproximadament uns cinc-cents metres més avall. Tota aquesta part en què no hi havia carretera es va haver de fer el transport dels ferits a mà i refugiar-los en ple més de febrer enmig d'una nevada considerable i posar-los dins d'aquest antic hospital de muntanya que és Santa Margarida de Coll d'Ares.

De tot això hi ha molts testimonis. Aquí, a més, hem tingut la sort de tenir el testimoni d'Avel·lí Artís-Gener, Tísner. També tenim testimonis com el de Luís Royo, un dels membres de la Nueve, que va alliberar París. Tenim molts testimonis literaris que ens ofereixen un retrat molt escruixidor de com la Retirada en el cas del Ripollès va ser realment una tragèdia i un espectacle digne de les millors escenes de Dante.

Ja sé que Ripoll és un lloc de pas però quan els refugiats hi arriben, n'hi ha que s'hi queden un temps?

Tota la zona del Ripollès havia estat convertida una mica en un lloc segur de rereguarda. Per un cantó, per exemple, hi van arribar els membres de les Brigades Internacionals quan ja s'havien dissolt. A Ripoll hi van estar els membres de les Brigades Lincoln i la canadenca. També els Hospitals de Sang estaven situats aquí. De fet, aquí s'havia anat acumulant gent d'altres llocs. Els primers que van arribar van ser refugiats de Madrid. Jo fins i tot havia conegut gent gran que eren refugiats de la guerra de Madrid que després van viure sempre més a Ripoll. Aquí a Ripoll, per exemple, repeteixo, també es van utilitzar certes instal·lacions que hi havia, el Balneari de Ribes, el Santuari de Núria, el Casal de Rama com a Hospitals de Sang i, per tant, aquí ja hi havia un gruix important de gent. I també aquest fet de ser un lloc segur de rereguarda va fer que quan les Brigades Internacionals es van dissoldre tots els membres de les brigades americana, la Lincoln, i la canadenca van estar durant bastantes setmanes refugiats a Ripoll. Això va provocar que la retirada fos bastant considerable perquè era un lloc on s'havia anat emmagatzemant gent retirada d'altres llocs.

⁷⁵ Minuts: 11:58 - 13:37.

Has dit que hi havia diversos camins per passar a França. Has parlat de la Jonquera, etc. Al Ripollès quin era el camí, poble a poble?

Al Ripollès la principal via d'accés era la carretera nacional 152 que anava de Barcelona a Puigcerdà. El problema era que la Collada de Toses estava tallada per la neu i només fins uns quants dies abans es va poder travessar en tren pel túnel de Toses. La immensa majoria de gent que va fer la retirada, la va fer seguint l'eix de la 152 fins a Ripoll i, a partir d'aquí, van anar cap a Sant Joan ben bé pel costat del monestir de Ripoll, per l'antiga carretera de Sant Joan, cap a Camprodon, de Camprodon a Molló i de Molló cap a dalt a Coll d'Ares.

Aquesta era la línia principal de retirada perquè també es passava per la carretera de les Lloses, que és per on van arribar les tropes nacionals, o sigui els requetès carlins, navarresos que formaven l'exèrcit que va ocupar Ripoll per aquesta banda, però hi va haver poca gent que fes aquest camí de Retirada.

Pots explicar-me algunes experiències personals teves?

La meva mare sempre explicava que uns dies abans de la Retirada hi va haver un bombardeig molt important a Ripoll. De fet, hi van haver dos bombardejos: al primer van caure bombes sobretot a l'estació del tren, o sigui anaven a destruir les comunicacions importants, que eren les ferroviàries i al segon dia per casualitat els avions van encertar damunt d'un camió ple de trilita. Aquest camió ple de trilita estava aparcad al Passeig Rebull davant d'on vivia la meva mare. Ella sempre explicava amb molt de sentiment que aquell migdia amb el seu germà Carlos havien guardat un rosegó de pa per al vespre i quan va haver aquesta explosió tota la casa se'n va anar baix. Aleshores dos xicots de Torelló que tenien refugiats a casa seu, jugant-se una mica la vida, van aconseguir arribar fins a la taula on hi havia el calaix amb els trossos de pa i van aconseguir salvar-los. La meva mare sempre se'n recordava molt, tot i que era molt petita, perquè aquesta explosió del camió de trilita va ser un fet molt conegut a Ripoll, ho hem sentit explicar tots moltes vegades i, a més, queden moltes restes d'aquesta explosió.

El meu pare, que vivia a les Lloses, explicava que quan l'aviació va fer aquest raid i va encertar el camió de trilita els avions van donar la volta, en veure el nivell de l'explosió que havien provocat, per anar a veure què havien fet. Suposo que ells eren molt conscients que la bomba que havien tirat no podia produir una explosió com aquella.

La meva mare també sempre explicava que durant dos dies tota la carretera de Barcelona va ser un pas immens de gent, gent i soldats. Després hi va haver un dia de marge en què va quedar la carretera deserta, absolutament deserta i la nit del dia 7 van entrar els nacionals. El seu record infantil sempre era aquest: la corrua de gent que durant dos o tres dies va ser immensa, tot d'un plegat una espècie de pau, de silenci sepulcral i a continuació l'entrada dels nacionals.

Tinc un altre record del que m'havia explicat el meu avi. El meu avi era un senyor gran ja durant la guerra. Ell havia fet la mili a la guerra d'Àfrica al 1909. Com que era de la quinta del Biberó, encara que gran, va ser cridat al front i la Retirada la va fer precisament per Ripoll. Ell

sempre explicava que quan va passar per Ripoll i va veure casa seva ensorrada pel bombardeig amb el camió de trilita es va parar a fer veure que es cordava una sabata perquè es va quedar preocupat per la seva família, però un oficial de males maneres el va reincorporar-se al grup i va acabar passant a França i després va acabar al camp de presoners de Miranda de Ebro durant bastants mesos fins que la meua àvia va aconseguir un salconduit, un paper conforme era una persona no política que no tenia res a amagar.

Què em pots comentar dels camps de concentració a França?

A Prats de Molló les primeres persones van arribar al mes de febrer i les van anar refugiament primer a les escoles de Prats de Molló. Per exemple un dels problemes logístics que va tenir la gent de Prats de Molló i això s'explica en els documents oficials, era la munió d'animals que els hi anaven arribant: matxos, vaques, cavalls, tartanes... Tot tipus d'animals.⁷⁶ És més, l'únic mort francès que hi ha durant la retirada va ser un caporal que va rebre una coça d'un cavall i el va matar. Aquest era un problema logístic important.

La veritat és que a la zona de Prats de Molló els refugiats hi van estar molt pocs dies. Al cap de dos o tres dies es va organitzar tot un gran viatge a base de camions i autobusos per a portar tots els refugiats cap a la zona de les platges, cap a Saint Cyprien, Argelers... els camps de concentració de més anomenada. Malgrat això la veritat és que en aquells tres o quatre dies a Prats de Molló amb neu, com les fotos testimonien, devia produir una situació molt trista perquè el fred devia ser molt consistent.

Hi ha una foto que també és molt curiosa de constatar: els soldats els van posar al pati de les escoles, al costat hi havia una fàbrica, i estaven guardats per soldats senegalesos. A la foto veus el soldat senegalès fent de sentinella amb tots els soldats espanyols al darrere.

Més enllà de les condicions de vida, els soldats van entrar a França sense cap armament. En el moment que arribaven al primer control de la gendarmeria havien de deixar totes les armes i solament alguns van amagar alguna pistola. Hi ha una anècdota d'una persona que explica que va amagar una pistola dins d'una cantimplora.

La gent de Prats de Molló realment es va abocar amb els refugiats, no així les tropes de la policia, el que eren els vigilants actius. Aquests maltractaven la gent i tenien una actitud molt poc condescendent amb los "rojos separatistas". Per tant, va ser una situació bastant esfereïdora. Cal dir que les tropes que van arribar fins a Prats de Molló, sobretot les dels últims dies, les dels dies 12 i 13 de febrer, eren tropes que varen entrar enquadrades i en formació. A pesar que no porten armes, i d'això també hi ha fotos, passen pel mig de Prats de Molló en formació, cosa que també indica que eren les forces republicanes més entrenades i més ben disciplinades.

⁷⁶ Minuts: 24:20 - 24:51

Has parlat dels bombardejos que va patir Ripoll. Per què es van produir?

Ripoll era un centre neuràlgic de comunicacions. Per un cantó hi havia el tren i per un altre hi havia les carreteres, tant les que anaven cap a Puigcerdà com les que anaven cap Olot, com les que anaven cap a Berga, per tant era un punt neuràlgic i aquí és on l'aviació volia bombardejar aquests punts neuràlgics per a impedir la Retirada d'una manera fàcil. A Ripoll va haver dos grans bombardejos.⁷⁷ Hi ha documentació que explica exactament la trajectòria de les bombes que anaven caient. Quan mires aquest plànol veus que eren bombardejos molt poc precisos. En cap moment, fora del camió de trilita que van tocar per casualitat, van encertar coses importants. A l'estació de tren, per exemple, no va caure cap bomba, tot i que suposo que bombes que van tirar una mica més enllà volien anar contra les vies del tren.

D'altra banda, el general Rojo havia previst una línia de defensa al llarg del Ter. Aquí sí que cal dir que els sapadors republicans van fer volar tots els punts neuràlgics de Ripoll. Van fer volar el pont de l'estació, van fer volar el pont del tren i van fer volar el pont d'Olot.⁷⁸ El pont de l'estació el van destrossar molt. En canvi, el pont del tren el van deixar mig penjant. No van tocar en cap moment el pont del Raval, era un pont que no tenia militarment cap rellevància perquè no hi passa ni un carro. En canvi, és molt curiós veure que van volar el pont gòtic de Sant Joan de les Abadesses. Com es veu la Retirada en el cas del Ripollès va ser una retirada dolça amb pocs fets d'armes. Hi va haver una certa resistència ja que hi havia les millors tropes republicanes. També és important d'assenyalar que a Ripoll va haver alguns intercanvis de trets als voltants del poble. No va ser una batalla molt gran sinó un intent de marcar la línia de contenció.

Sense ser un entès en els bombardejos a l'Aragó, per què creus que els devia interessar bombardejar Montsó, que és d'on venia aquesta família?

L'aviació en aquella època era una aviació molt poc precisa. L'aviació alemanya i italiana, que eren realment l'aviació franquista, tenien una precisió molt baixa. Ells van utilitzar la guerra d'Espanya com a camp d'entrenament. El que es pretenia moltes vegades amb els bombardejos no era tant afectar punts neuràlgics de la infraestructura militar o de comunicacions de l'enemic, sinó atemorir a la població. Això tant als bombardejos de Gernika, els bombardejos de Barcelona, els bombardejos d'aquí... veus que eren bombardejos d'una efectivitat militar molt relativa.⁷⁹ Després en van aprendre i a la II Guerra Mundial el paper de l'aviació va ser una mica diferent, però aquí va ser pura i simplement maldat. No té cap més explicació que crear un terror a la població civil. No cal buscar cap més explicació.

⁷⁷ Minuts: 14:35 - 15:10.

⁷⁸ Minuts: 16:40 - 17:07.

⁷⁹ Minuts: 03:08 - 03:39.

A Montsó quan van caure les bombes, van caure a l'exterior... és ben bé això que deies: no hi havia cap objectiu militar.

No t'ensenyo la foto perquè la coneixes prou bé, però què me'n pots dir?

Aquesta és una foto que s'ha fet molt famosa. Al Museu de la Retirada de l'Empordà hi ha una estàtua que utilitza aquesta foto com a referència a pesar que aquesta nena i la família Gracia van sortir per Prats de Molló. Sempre m'agrada molt remarcar-ho.⁸⁰ La veritat és que quan llegeixes la biografia de la família Gracia, tot el que van patir des que van sortir de Montsó, com maten la mare... És realment una història molt paradigmàtica del que moltes vegades provoca la guerra. És un desastre humà, personal. Suposo que la família Gracia, pel que acabes comprovant, no era una família que tingués grans idees polítiques, ni grans plantejaments sinó que era una família portada pels avatars de la guerra, que van haver d'anar des de Montsó cap a Lleida, cap a Barcelona, cap a La Garriga i al final Ripoll i passar el Coll d'Ares emportats per la guerra,⁸¹ no hi havia al darrere cap plantejament massa concret.

El que sí que cal dir és que en aquesta foto sempre hi ha hagut un personatge molt interessant, l'home que acompanya al germà petit. Aquest senyor és un veí de Prats de Molló que té nom i cognoms, que era un veterà de la I Guerra Mundial. Es veu que va ser dels pocs que quan va saber que baixava gent des del Coll d'Ares, els anava a buscar i els acompanyava.

Aquesta foto de la família Gracia va ser feta per un fotògraf belga i va aparèixer en una revista que es deia "L'Illustration", una revista francesa molt important⁸² perquè és de les revistes que van començar ja el 1840 a reproduir gravats, dibuixos, després fotografies. La llàstima és que aquesta publicació va acabar molt malament perquè aquesta revista, que era una de les revistes més interessants. Aquesta revista va acabar sent un diari col·laboracionista i després de la II Guerra Mundial el govern del general De Gaulle els va prohibir continuar publicant. Però si vols aquesta foto original encara ara has de trucar la revista, "L'Illustration". Jo vaig fer-ho, vaig demanar-los que em deixessin aquestes fotos i me les van enviar.

És fàcil aconseguir l'exemplar on surt aquesta foto?

Jo la tinc... Tot aquest material jo l'he anat recopilant. Per això vaig escriure a aquesta gent...

D'altra banda, sé que hi ha part dels exiliats que no es queden a França sinó que se'n van a Amèrica, a Mèxic.

La veritat és que la immensa majoria de refugiats van anar a petar a França i es van quedar a França. Jo, per exemple, tinc parents de la meua dona que van marxar durant la Retirada i ara viuen a Marsella. Una de les filles treballa a l'Ajuntament de Marsella. Només, molt

⁸⁰ Minuts: 29:52 - 30:26.

⁸¹ Minuts: 30:32 - 31:07.

⁸² Minuts: 30:32 - 31:07.

comptats casos, sobretot d'intel·lectuals, és el cas del Tísner, se'n van anar a Xile i a Mèxic, però, repeteixo, aquestes van ser comptades persones. Després hi va haver un altre grup format soldats republicans, com per exemple, el Lluís Royo que era d'una de les brigades del Líster, que quan van arribar a França no van voler tornar a Espanya i es van haver d'enrolar a la Legió Francesa. Aquest senyor, Lluís Royo, que va sortir per la frontera de Coll d'Ares, va ser un dels membres de la Divisió LeClerc que va alliberar París, la Nueve. Ell era el comandant d'un dels tancs que van entrar fins a la Prefectura de París. Com es veu la gent que va fer la Retirada al Ripollès va tenir un ampli ventall de situacions, però totes suposo que bastant dures.

També hi ha força gent que torna a Espanya.

Sí, Quan arribaves a Prats de Molló els gendarmes francesos et donaven la possibilitat, i em sembla que fins i tot hi ha una foto, de triar si et posaves en un cantó de la carretera per tornar a Espanya. Per exemple, suposo que el meu avi va ser d'aquests que van decidir tornar. Repatriar-te a Espanya no era pas una situació bona perquè quan arribaves aquí el primer que et feien era enviar-te a un camp de concentració. Al meu avi el van enviar a Miranda de Ebro, que és un camp que després he trobat referenciat moltes vegades, un immens camp de concentració. Per sortir d'aquests camps de concentració es requeria demostrar bona conducta i no ser contrari a "los principios del movimiento nacional", que devia ser una cosa bastant escruixidora. Per exemple, la meua àvia m'havia explicat moltes vegades que el meu avi va aconseguir l'aval d'un senyor que es deia Lluís Gayolà, que havia sigut de la Lliga i que després va ser fins i tot regidor de l'Ajuntament de Ripoll en temps de Franco. Van haver d'anar a buscar els avals fins i tot gent com els meus avis que no eren unes persones significades políticament sinó simples treballadors de fàbrica, humils i sense gaires plantejaments polítics. La veritat és que l'opció de retornar a Espanya no era pas una opció gaire bona. Va haver molta gent que va patir molt perquè fins que no aconseguies aquests avals et podies passar anys i anys empresonat. Cal dir que, per exemple, el meu pare era de la quinta després de la del Biberon, quan hi va haver la Retirada ell explicava que va anar a les Lloses a cavar trinxeres, perquè ell era de les Lloses, i quan va acabar la guerra a ell li va tocar fer la mili i s'hi va passar cinc anys, és clar ell era de "los rojos separatistas". Molta gent va fer la guerra d'Espanya i després la mili quasi com a represaliats i això també és un fet bastant escruixidor.

Fins a quin punt els exiliats republicans esperaven que després de la II Guerra Mundial els aliats traïen Franco del poder a Espanya?

Aquest desig de pensar que després de la II Guerra Mundial tornaria la democràcia a Espanya va ser un plantejament bastant tardà perquè hem de pensar que fins a l'any 1942, és a dir durant 3 o 4 anys els alemanys anaven guanyant i suposo que en aquestes condicions l'únic que esperaves era un cop de sort i que guanyessin els aliats, més que esperar que vingués la democràcia a Espanya. Posteriorment sí que hi va haver aquest plantejament, però va ser un plantejament bastant poc reeixit com es va demostrar.

XAVIER ANTON BOFILL (13 minuts)

Som darrere del Monestir de Ripoll, a la carretera de Sant Joan, per què hem vingut fins aquí?

El 7 de febrer de 1939 a la tarda jo era aquí mateix assegut i vaig veure tota la Brigada Líster i molts civils que els acompanyaven que es retiraven buscant el pas fronterer de Coll d'Ares, que encara no hi era, la carretera no hi arribava, arribava fins a Molló. Van estar tota l'estona que jo vaig estar aquí passant gent i gent i gent bruts, espellofats, cansats.⁸³

Va parar de passar gent, però la Retirada era molt més llarga perquè darrere dels que es retiraven venien els que arribaven. Tota la meva família estaven refugiats en un absis del monestir que era buit, no hi havia ni sants ni bancs. Ens havíem refugiat aquí perquè arran del bombardeig de dos dies abans ens havíem refugiat un dia al túnel del tren, però allà hi feia molt de fred i vam decidir de venir aquí al monestir. Llavors jo, quan va haver acabat tota la rua de retirats, vaig tornar a entrar i es va fer fosc perquè era l'hivern.

Aleshores va començar la batalla. Suposo que els nacionals devien ser aquí a Sant Bartomeu i els regulars devien ser a Sant Roc. **I llavors van començar i nosaltres aquí, i pam!, per sobre nostre vàrem anar sentint els trets, canonades i en un moment determinat vàrem sentir unes explosions fortes que suposo que és quan volaven els ponts, perquè els que es retiraven volaven els ponts.**⁸⁴ Es va fer fosc, fosc i es va fer un silenci, van parar de disparar i al cap d'una estona es va veure un llum d'algú que portava una atxa, una torxa. Es veu que eren nacionals que varen decidir entrar perquè varen veure que es cremaven cases a Ripoll. Hi va haver gent emocionada, gent plorant, es pensaven que havia acabat la guerra i que s'havien acabat els bombardejos. En aquell temps la gent se sentia alliberada. Al cap d'un temps ja va ser pitjor, una altra cosa.

Quines altres experiències ens pots comentar d'aquells moments?

Aquella gent ens va acompanyar a casa, els carrers eren foscos i a casa meva, que era a prop d'aquí, dos soldats ens varen venir a acompanyar. Quan passàvem per un carrer que tirava avall a poca distància de casa nostra ens varen disparar perquè encara hi havia soldats dels que es retiraven que estaven en alguna casa. Els soldats nacionals que ens acompanyaven ens van ficar en una entrada i varen dir "Espereu-vos aquí". Varen sentir una explosió que suposo que devia ser d'una bomba de mà i van tornar a baixar i van dir "Ja està". Suposo que els degueren liquidar. Vam arribar a casa, era casa de l'avi i vam dir que a casa nostra no sabíem què devia passar i aquells soldats van dir a la meva mare que l'acompanyaven a casa. Hi varen anar la meva mare i el meu avi. A casa meva ens estàvem vora un pont a prop de casa de l'avi. Ens varen dir "Poseu uns paperets a la porta que diguin "Ocupado por el dueño, Salud a Franco y Viva España". Varen anar posant aquests papers a tots els pisos perquè a totes les cases els veïns havien marxat. Però quan varen arribar a la porta del pis del propietari, varen veure que era oberta, varen entrar i el propietari estava allà terra mort, li havien disparat al cap. Hi havia

⁸³ Minuts al documental: 13:36 - 14:03.

⁸⁴ Minuts: 17:07 - 17:25.

una biga que s'estava cremant i la casa estava encesa . Els soldats varen ajudar a apagar el foc i varen venir cap a casa. Això és el que va motivar que entressin els nacionals el mateix dia: els que es retiraven havien fet foc en aquella casa en què vivíem nosaltres que era a la punta d'un carrer, la de l'altra punta també estava encesa i moltes cases puntes de carrer les havien enceses els de la retirada. Era la seva tàctica de torbar una mica l'avanç dels nacionals.

Pensàvem "Mira, ja marxen". Teníem 11 anys i més tard sí que li he anat donant voltes i he pensat que algú em podia haver dit "Va, vine amb nosaltres" i haver-me agafat i haver-se'm emportat per força . No els hauria costat gaire. Però no, anaven molt tocats, pobres...

Els veies arrossegant els peus, n'hi havia que els portaven els seus companys, els companys que els ajudaven a caminar. Hi havia els carros que veies que l'home caminava al davant i a dalt estava ple de criatures. Però... era una escena més de la guerra.⁸⁵

Dos dies abans hi havia hagut el bombardeig. A la punta del carrer va caure una bomba Nosaltres estàvem a dintre amb un boixet de fer puntes a la boca perquè deien que així evites que et rebotés l'explosió. Això ens ho havien ensenyat a l'escola. Estàvem en un passadís estret al pis de la meva àvia, ben bé al mig i quan varen tirar la bomba en aquella casa, vàrem anar d'un cantó a l'altre, les parets s'esquerdaven... jo no recordo pas haver estat espantat, mira, és la guerra. Vàrem sortir amb la meva germana, érem els companys d'aventures, i quan érem al final del carrer vàrem veure tot de gent que passaven amb dos que els portaven asseguts en cadires cap a l'hospital. Eren un noi i una noia que eren amics nostres i van morir tots dos.⁸⁶

Vàrem anar allà al Passeig que estava tot a terra. Hi havia una estrada on hi toquen els músics, un pavelló d'aquests amb una barana de ferro treballat, de ferro forjat i la barana estava recargolada en els arbres, per l'explosió havia anat cap als arbres, que estaven tots escapçats. Érem nosaltres sols que anàvem mirant. A la tarda quan ja anàvem cap a casa vàrem veure carros de l'ajuntament que portaven morts cap al cementiri, morts, trossos de morts. Quan anàvem cap a casa el dia que havíem estat al túnel allà a la botiga de la Plaça Gran de Can Moreno, que llavors era Can Mora, hi havia uns soldats que saquejaven i un oficial va anar allà i els va fer fora. I aquells nois quan ell es va ficar en una entrada i li varen tirar una bomba de mà i el van matar. Va estar molt temps enterrat en un safareig que hi havia a la pujada del Raval, fins que el varen venir a buscar els seus familiars. Així que de morts en vàrem veure tants com vulguis.

Coneixes la foto de la família Gracia Bamala? Què me'n pots dir?

És una estampa de la manera que anava la gent, abrigats com podien perquè era hivern, febrer. Per allà dalt, encara hi havia neu, encara es veu que hi ha neu per aquí. Aquesta gent venia de més lluny, tinc entès que venien de Lleida. S'anaven arrossegant, a estones suposo que aquesta nena la devien portar en algun carro, els soldats potser els ajudaven, però em fa l'efecte que tothom tenia molta feina per ell.

⁸⁵ Minuts: 14:16 - 14:35.

⁸⁶ Minuts: 15:48 - 16:40.

Una cosa anecdòtica és que varen marxar molts cotxes, aquests van marxar abans perquè eren els caps, i la carretera no arribava fins al pas, arribava fins a Molló. El pas fronterer era a Coll d'Ares i a l'altra banda hi ha Prats de Molló i allò ja és francès. I és clar era acabar-se la carretera i s'acabava l'anar en cotxe. Llavors perquè no els agafessin els que els empaitaven, estimbaven els cotxes per allà aquells marges. Durant molts anys a pagès molts carros tenien rodes de cotxe. Anaves allà i deies "Què hi fan aquestes rodes aquí?" "Oh, ¿és que això..?".

És l'estampa típica que jo vaig veure aquí només que aquí la gent era tota una massa de gent.⁸⁷

Però en general la visió era aquesta, no?

Sí, sí... les cares així demacrades, d'estar tips de tot, d'estar cansats de tot, el cap cot.

Aquí al Passeig Rebull va tenir lloc un dels episodis més importants del final de la guerra a Ripoll, no?.

Tot i que fa 75 anys, en aquest Passeig encara queden resquícies del que va ser aquell bombardeig horrorós amb l'explosió del camió de trilita aquí davant de l'estació de servei. A la vora del sortidor hi havia un quiosc amb baranes de ferro per fer concerts. Amb l'explosió tot això va quedar arrasat, això estava ple de morts i el rastre que queda d'això està en el gruix dels arbres. Els arbres gruixuts són els que ja hi eren l'any 39 i els més primers els varen plantar anys després d'haver quedat arrasats, cap a l'any 44 i 45.

⁸⁷ Minuts: 30:25 - 30:32.

PEPETA FAJULA (31 minuts)

Com va viure els dies de la Retirada? Va passar molta gent pel poble?

En va passar molta de gent i se'n portaven el bestiar i tot. Però una mica abans d'haver-hi la Retirada del rojos, que els hi dèiem, varen tirar bombes aquí a Ripoll, varen bombardejar, però no sé si no tenien prou seguretat perquè les varen tirar en un bosc. Jo guardava les vaques. Fins als 25 anys vaig viure a pagès i jo ja no me'n recordo tant però tres les vaig veure caure en un bosc lluny. Eren bastant lluny i eren lluentes i queien al bosc. Varen caure al bosc, aquelles no varen fer mal perquè no es va encendre el bosc ni res.

Varen tirar-ne alguna al poble que va ensorrar unes cases, però aquelles jo no les vaig veure. Les que vaig veure no varen caure al poble, aquí al poble de Ripoll no. Aquí pujant la via, a l'esquerra, hi ha un bosc que en diuen el bosc de l'Avellaneda i queien allà i jo les veia lluentes, lluentes com baixaven, perquè dels avions es veu que les portaven penjades. Eren petits, en deien caces o no sé què. Queien i jo les veia amb aquella llüidera. Les que varen caure no les vaig comptar, de tres per munt.⁸⁸

Això va ser quan els rojos es varen retirar, seguien la Retirada de la guerra. Franco ja els empaitava. Varen passar molts soldats, molta gent que s'anava cap a França i s'emportaven el bestiar, rebentaven els llocs on hi havia magatzems. Es va passar molta gana, però si haguessiu vist com varen rebentar on es guardava aquí a Ripoll la farina de blat de moro i de blat, ho feien tot malbé. S'escapaven cap a França i feien molt mal perquè s'ho emportaven tot, fins i tot el bestiar. Aquí a la frontera varen estimbar i matar tot aquest bestiar.

Nosaltres per miracle ho vàrem salvar perquè també varen venir els d'intendència. La casa on jo vivia en diuen el Boix de Vidabona. Hi varen passar molts de soldats i militars que anaven cap a França. Anaven pels pobles, ho rebentaven tot, feien malbé el que podien, rebentaven ponts. Varen venir a casa. Eren sis els qui varen venir, n'hi havia de catalans perquè parlaven en català. Ens varen dir "Nosaltres som d'intendència i ens hem d'emportar el bestiar". Nosaltres teníem vaques, ovelles. El pare els va dir: "Si us emporteu el bestiar, ja em podeu matar. Tinc tres fills a la guerra, no sé si són morts o vius i, si us emporteu el bestiar, què faig jo?". Va dir a la meva germana gran: "Mata un conill i fer-los un arròs i que es quedin a dormir per aquí". I ho vàrem fer, varen sopar. No hi havia pas gaire cosa per fer perquè no trobaves res enlloc. Anaves a comprar i, si no era pas a canvi d'ous o del que fos, de vianda no trobaves res. La gent ho havia apartat. Ara, si per exemple els feies canvis, llavors trobaves alguna cosa, una mica de sabó per rentar la roba i aquestes coses.

Doncs, varen sopar, van menjar l'arròs. No sé què varen beure, no me'n recordo perquè han passat tants anys, però no hi havia vi. Llavors va arribar allò de què ens podien matar perquè quan ja havien sopat van dir que volien cafè. La meva germana els va dir: "D'on l'haig de treure jo el cafè si no hi ha res enlloc? No en trobem, no en tenim". Però, volien cafè. I al final varen dir: "Eh que teniu blat?, doncs el torrarem en una llauna, una paella vella aquí al caliu"... I van dir: "Apa, és cafè". Ara compta, devia ser cafè descafeïnat aquell. La meva

⁸⁸ Minuts al documental: 15:10 - 15:48.

germana va fer el ronso, deia que no en tenia ganes. Teníem un oncle a casa que era de Sabadell, que havia vingut perquè aquell home havia set pagès i ens ajudava a fer la feina de pagès allà a la casa. Ells insistien en què volien cafè encara que fos d'aquella manera i la meva germana no els hi volia fer. Al final dos varen sortir cap a fora i aquell meu oncle, que era més llest que nosaltres, va dir a la Palmira: "Fes-los cafè perquè ens mataran aquests tios, eh? Ens pelaran, ens mataran a tots". I llavors la meva germana va anar a buscar blat i va fer el que aquells homes varen manar. Amb un pot a terra al caliu van fer cafè, el van bullir. Ara no me'n recordo com ho varen fer. Quan ja varen estar servits de fer el cafè van dir: "Nosaltres no ens l'emportarem el bestiar, en vistes de l'èxit. Ens heu fet sopar, ens heu tractat bé, no ens l'emportarem però en vindran d'altres que se l'emportaran. Traieu-lo a bosc, amagueu-lo on pugueu i potser així el salvareu". I així ho vàrem fer. Ells varen marxar i no en varen venir més a preguntar pel bestiar. I així es va acabar la història.

Varen anar passant soldats, pobres, que portaven els peus ben nafrats. El meu pare els feia aigua de farigola i els hi banyava. Va ser molt tràgic. Jo era joveneta aleshores. Devia tenir 15 o 16 anys. Va ser molt cruel tota aquella història, però gràcies a Deu a nosaltres no ens va passar res. En varen matar de pagesos: el qui els hi plantava cara, aviat ho tenien arreglat, un tiro i ja està.

Podria definir amb més detall com era aquesta que gent passava?

Els que passaven tots eren soldats i anaven armats amb moltes bombes, les tiraven per allà la Sala que pensaves, "Si exploten, què?, ja som tots morts",⁸⁹ però es veu que ja estaven segures perquè les tiraven per allà el sostre i no passava res. Es veu que s'han de descargolar, no sé què s'ha de fer. No va passar res.

Però de famílies no en va veure passar?

De gent normal? A pagès no, però pels pobles va haver gent que se'n va anar cap a França perquè venien els requetés i els moros i deien que ens matarien. A Surroca mateix va marxar gent i allà a la frontera va marxar una dona amb dues criatures i allà se li varen morir. Dels pobles va haver gent que va marxar perquè tenien por. Els que marxaven, els que reculaven deien que hi havia moros i requetés que mataven a tothom, però no va ser així, tampoc varen fer tant perquè hi havia qui els vigilava. Si haguessin pogut fer el que haguessin volgut, què n'hagueren passat de coses!.

Amb la reculada de la guerra varen passar molts soldats i, al final, aquests d'intendència. S'emportaven el bestiar i quan van arribar a la frontera els varen estimbar, els varen matar. Per què? Les guerres es veu que són així.

⁸⁹ Minuts: 14:03 - 14:16.

I per baix a la carretera no vàieu que passava molta gent?

Sí, també. Eren els que anaven cap a Camprodon. Cotxes, gent a peu... Hi va haver gent de Ripoll que, espantada, també va fugir. Aquí a Ripoll hi teníem família, una tia i les filles que varen venir a casa nostra perquè tenien por. Varen cremar cases i tot. També vàrem trobar gent a les mates, estaven espantats. Aleshores ja hi havia els nacionals a Ripoll, però aquella gent com que estava amagada no ho sabien. Jo guardava el bestiar i passava per una carretera de bosc i em van donar un bon ensurt. Jo passava tan tranquil·la i em surt un home de dins d'una mata d'avellaners. Em diu: "Tu què en saps dels nacionals?" I jo dic: "No sé què feu aquí, ja des d'ahir que varen passar. Ja són cap a la frontera, potser ja hi ha el règim del Franco". Aquell home m'ho va dir moltes vegades: "Quin espant que et vàrem donar, eh?". Ah sí, perquè jo passava tan tranquil·la i ells estaven amagats. Ara, el que va sortir el vaig conèixer i ell també em va conèixer a mi i no va passar res.

La gent de la Retirada nosaltres no els vàiem perquè la casa estava lluny de la carretera, però i tant que hi passaven! I deixaven bombes per terra... Va ser molt llastimós tot allò.

La línia de tren estava tallada?

Sí, sí...

Per tant la gent que venia d'altres pobles havia de venir a peu?

Per les carreteres passava la gent, aquí van arribar molts de camions que anaven cap a la frontera. Aquí de ponts em penso que no en varen trencar cap. A Sant Joan sí que varen trencar el pont, però aquí no. Cap allà a Besalú també, ara el deuen haver reformat, varen estar molt anys sense pont, era trencat.

Tornant al tema dels bombardejos, vostè com se sentia quan veia caure les bombes?

Els avions quasi bé no se sentien. En deien "caces", eren molt petits, però els consagrats passava baixos, bastant baixos. I per mi que duien les bombes penjades perquè no veia que les traguessin de l'avió, les veies que queien lluentes, lluentes.

Vostè que notava? Passava por?

Jo estava molt lluny perquè d'allà on estava jo a aquell bac hi havia 4 o 5 quilòmetres ben bé. No giraven cap a on érem perquè per matar-ne dos o tres no valia la pena. Ells marxaven en direcció cap a França, jo que sé. No varen tornar a recular d'aquí de Ripoll sinó que van anar continuant fins que no els vaig veure, però devien anar direcció a Sant Joan.

No sé si la història dels maquis t'interessen...

Els maquis ja són part de la postguerra i ja no és ben bé el meu treball. El meu treball l'estic fent sobre aquesta foto. Vostè la coneix? Què me'n pot dir? Va veure famílies així?

Com que la casa del Boix era bastant apartada de la carretera, no vaig veure massa cosa. Els que varen passar per allà, anaven pel bosc.

Això ja és cap a Prats de Molló, on pensem anar perquè estem seguint el camí que va fer aquesta família.

Els que passaven per la carretera devien anar amb camions, però com que no ho vàiem perquè casa meva era bastant apartat de la carretera, no t'ho puc dir del cert.

Aquesta gent segur que marxaven (els de la foto), se n'anaven del poble...

Aquesta gent ja venia de lluny.

Sí, però hi ha canalleta. No sé on devia ser això.

La foto no és d'aquí, però la pregunta és si aquesta mateixa escena es va viure aquí a Ripoll.

Els que varen venir de fora, van haver de marxar perquè deien que vindrien i ens matarien. Però aquí a Ripoll no varen matar ningú. Sí que varen matar gent pel camí, però a Ripoll em penso que no. A Ripoll els varen matar quan va esclatar la Guerra Civil, llavors sí, al 36. Els anaven a matar a la carretera que va cap a Sant Joan, allà varen matar els Noguera i en Cavalleria. No en Cavalleria, no. El varen matar a casa seva, s'escapava escala amunt i li varen tirar un tret i el varen matar.

Aquesta gent (la de la foto) es veu que marxaven també. Ara, on deu ser això no ho sé, no ho conec.

Els nacionals quan entren exactament aquí a Ripoll?

Llavors ja varen entrar els nacionals. Aquí a Centelles varen matar molta gent perquè a vegades es pensaven que eren dels seus i eren els de Franco i aquells els pelaven. Eren dos partits diferents, els uns contra els altres, diríem. Però aquí Ripoll per la desbandada final em sembla que no varen matar quasi ningú. Varen passar i si la gent s'estava dintre de casa, no passava res. Però no ho sé, nosaltres vivíem a pagès. Varen cremar alguna casa abans d'arribar, aquí al Passeig. Me'n recordo que des del Boix es veia el foc i el pare deia: "Cremen la vila de Ripoll" i allà a casa hi havia la tia i les filles i feien un plorar: "Encara ens haurem quedat sense casa!", però només varen cremar una o dues cases a l'entrant de Ripoll. Al poble de Ripoll varen escantonar alguna casa, hi varen tirar alguna bomba, però no crec que matessin gent.

De casa ben aterrada només hi havia la que va caure al passeig, tenia un nom però ja no me'n recordo.

Aquí els anys de la guerra tampoc els vàreu passar massa malament a Ripoll, fora de possibles problemes de menjar.

Nosaltres com que érem a pagès, havies de menjar el que tenies, però ja es va passar malament. Perquè venia gent a demanar i me'n recordo que una vegada va venir un home a demanar si li podíem fer res, si teníem alguna cosa perquè no tenien res per sopar. I la meva germana va anar el niu de les gallines i va veure que només hi havia un ou: "Què en fareu d'un ou?" I li va contestar: "A vegades d'un ou, en mengem dos o tres". Ja es va passar bastant malament als pobles també. Els que tenien coses, que tenien menjar, com que tenien por ho amagaven i no et volien vendre res. La meva germana anava a Can Casals i portava ous i això li canviaven per arròs, sucre, oli i coses així que ells en tenien. Eren intercanvis, calés no en volien.

Però als pobles de la zona potser els problemes varen ser més d'aquesta mena que no pas els derivats de la presència directa de la guerra amb bombardejos, etc.

Això dels bombardejos va ser ben bé al final, quan el règim d'en Franco els empaitava.

I a prop seu la guerra com els va afectar?

A la guerra hi va anar el meu home, que devia tenir 18 anys, en deien la Quinta del Biberó. Varen agafar quintes que marxaven amb 18 anys. A nosaltres se'ns va morir un germà, que va marxar que tenia 18 anys. Ja es veia que la banda dels d'aquí, els deien els rojos, no guanyarien pas, que en Franco avançava i avançava, anaven avançant les forces d'ell. Aquest meu germà que va marxar no hi va estar gaire. Tenia 18 anys, els van tenir uns dies a Olot, al Collell, els varen ensenyar una mica d'instrucció i els varen fer anar a Terol. Hi va haver uns atacs molt forts i els van matar. Va escriure molt poques cartes i de cop va deixar d'escriure. Com que a les cartes hi havia l'adreça del Batalló, vàrem escriure al comissari del seu Batalló i ens va contestar dient que l'havien ferit, l'havien portat a l'hospital i allà havia mort. Pots comptar que va morir a l'hospital! Aquelles muntanyes, amb aquells atacs que hi va haver tant forts... Més tard es va dir, però no sé si és veritat que els barrejaven pólvora amb conyac, això els feia agafar molt geni, feien tant com podien i els varen matar. Varen fer una mortaldat. Feien rases i els fotien allà amb terra sobre. Així es va acabar la història.

Però ja es veia que la guerra no es guanyava. La guerra no es va guanyar perquè tampoc es va portar bé aquí a Catalunya. Només es varen entretenir a matar els capellans, a matar capitalistes, empresaris que a última hora no sé perquè els havien de matar, però ho varen fer. Varen matar a molta gent a Ripoll, Barcelona i a tots els pobles. Perquè enlloc de fer tota

aquesta història haurien hagut d'anar més aviat per a guanyar la guerra. Aquí van entretenir-se a matar a gent que només havia fet favors.

No podien guanyar la guerra perquè es varen entretenir només a fer bestieses. Per què havien de matar els capellans a última hora? No ho sé. A Sant Joan hi havia una fàbrica que es deia Ca l'Espona. La gent encara hi treballava, es varen posar a manar aquella fàbrica i al cap de dos mesos ja no anava, no hi entenien ni res, eren quatre caps calents que mataven per matar i res més. El començament de la guerra va estar molt exagerat, es van fer moltes atrocitats que no s'havien d'haver fet.

Havien d'haver anat per guanyar la guerra i no entretenir-se a matar gent que eren innocents. Però bé, va ser com va ser. Nosaltres a pagès encara no vàrem viure-ho massa, ens assabentàvem perquè venien aquí al poble però no ho vàrem patir fins a la Retirada cap a França de l'exèrcit dels rojos, quan els altres ja els empaitaven. Quan van entrar a Madrid i aquestes ciutats grans, ja tothom s'escapava. Encara els hi plantaven cara, però no va servir de res. el que feien aleshores era matar innocents de cada banda.

Varen passar moltes barbaritats, però és una guerra. Què hi farem? Si fos ara, no s'entretindrien pas tant. Però en una Guerra Civil... a vegades hi havia un germà a la banda d'en Franco i un altre de la banda del rojos. Germans amb germans, va passar això, eh? Va passar que n'hi havia que estaven fent la mili quan va esclatar al 36 la guerra i varen quedar a l'exèrcit d'en Franco. Quan va esclatar la guerra ja va quedar quasi bé meitat per meitat Espanya partida, la meitat d'en Franco i la meitat dels rojos. Hi havia germans a l'altra banda i a la banda d'aquí. I es mataven entre germans i és molt gros això, però va passar, eh?, i tant!. Déu vulgui que ara, no ho sé, que no torni a passar.

LLUÍS BASSAGANYA (17 minuts)

Per què ens aturem en aquest poble? On som?

Ens trobem a Espinavell, que és l'última població que hi ha abans de passar a França. Aquí sobre trobarem Coll Pregon que és l'últim coll que va ser ocupat pels republicans durant la seva retirada cap a França.⁹⁰ Parlem de la Retirada... per mi és un terme mal dit perquè els soldats republicans en cap moment van fer una retirada, el que van fer va ser recular. El dia 23 de desembre les tropes nacionals comencen la gran ofensiva a Catalunya i comencen a atacar totes les posicions de Catalunya per conquerir el país i els republicans veient que no podien fer front a aquesta ofensiva dels nacionals, el que van fer va ser una reculada organitzada, van anar tirant enrere, cedint terreny però sense que els nacionals els poguessin englobar tots i agafar-los presoners. Van anar tirant enrere sempre de cara a l'enemic, veient l'enemic i anar reculant i no anar retirant, perquè el terme retirada seria girar-se i marxar corrent. Això és una mica el tema del nom de retirada o reculada.⁹¹ Per mi el terme retirada està mal dit.

Ens hem desviat una mica del camí cap al Coll Pregon, on hem arribat?

Ens trobem en un dels camps propers al Coll Pregon. Segons m'explica la gent d'Espinavell, els dies posteriors a la retirada els nanos d'Espinavell comencen a venir a buscar coses aquí dalt a Coll Pregon, perquè evidentment els soldats republicans havien anat deixant de tot per aquestes muntanyes i llavors, com que hi havia falta de menjar i d'utensilis i de tot, venien a buscar tota aquesta sèrie de coses que havien abandonat els republicans aquí dalt. I quan aquests nanos d'Espinavell arriben aquí en aquest camp es troben disset soldats morts. Aleshores aquests nanos baixen a baix al poble, avisen a la gent gran del poble que han trobat soldats morts a dalt a Coll Pregon i puja la gent del poble per veure qui són aquests disset cadàvers. Es troben que aquests disset cadàvers són disset presoners nacionals que portaven els republicans els quals, veient que estaven a punt de passar la frontera sense saber què fer d'aquests presoners, decideixen matar-los i els assassinen aquí en aquest camp. Aleshores la gent gran d'Espinavell decideixen agafar aquests cossos i cremar-los. Apilonen els cadàvers i els prenen foc, però com que els cossos estan en un avançat estat de descomposició no cremen, llavors decideixen enterrar-los a la punta del camp i des de llavors que aquí hi ha els disset cadàvers dels presoners nacionals.

Ens comentaves que al llarg de tot el camí de pujada a Coll Pregon i en general per totes aquestes muntanyes hi ha molt material abandonat per la gent que es retirava i acabem de trobar alguna cosa.

Hem trobat la resta d'una baina d'una bala tirada durant la retirada dels republicans marxant cap a França. Era molt habitual de desfer-se de l'armament que anaven portant a

⁹⁰ Minuts al documental: 20:03 - 21:02.

⁹¹ Minuts: 20:03 - 21:02.

sobre per anar traient pes de l'equipatge. Aleshores tant pel camí com per abaix del camí es troben moltes de les restes que varen llançar aquests soldats. Concretament aquesta baina és una baina d'una bala txecoslovaca de fabricació de l'any 1938.⁹²

Hem arribat ja a Coll Pregon? Aquí hi ha la frontera amb França?

Ens trobem a Coll Pregon. Aquest és l'últim punt per on els soldats republicans van travessar la frontera francesa. Aquí a Coll Pregon va passar la LX Divisió comandada per en Tísner i voldria llegir l'última pàgina de les memòries d'en Tísner on explica el moment en què va passar pel Coll Pregon:

“Els comunicats, les informacions divulgades per Franco, afirmen taxativament que el dia deu de febrer de 1939 Catalunya havia quedat definitivament ocupada. Això no és veritat i puc provar la meua asseveració amb la premsa coetània dels Pirineus Orientals. Els diaris del dia 12 de febrer anuncien que al Coll Pregon hi ha a punt de passar a França el grup dels darrers combatents republicans que s'han oposat amb les armes als militars pràcticament victoriosos. I en les notes de darrera hora del dia 14, comuniquen que han travessat pel coll Pregon els 247 homes de la 60 Divisió, la darrera que surt de Catalunya” (...) “Dos-cents quaranta-set homes, resta de cinquanta Companyies, o dotze Batallons, o tres Brigades Mixtes, o una Divisió d'Infanteria de xoc, que van entrar en terra oficialment francesa, per l'aiguavés pirinenc de cara al nord o mai no toca el sol, cobert de neu gelada. A les cinc de la matinada del dia catorze de febrer de 1939 els gendarmes que ens esperaven ja ens havien desarmat i fets formar a la carretera de la Presta.”

Estem aquí dalt a Coll Pregon. Encara a dia d'avui es poden trobar restes del material que varen abandonar les tropes republicanes en el seu pas cap a França. Això és un Astra 400, una arma reglamentària de l'exèrcit espanyol, i això és una granada russa de l'ajuda internacional que van enviar els russos a la República.⁹³

El fet de la reculada comença a partir del 23 de desembre. Les tropes republicanes van retrocedint a mesura que les tropes nacionals les van empenyent, ocupen Barcelona, de Barcelona passen a Vic, de Vic arriben cap a Ripoll, de Ripoll passen a Sant Joan de les Abadesses, Sant Pau de Segúries, Camprodon i de Camprodon l'últim punt que els queda és passar per les fronteres que hi ha al costat de Camprodon com són el Coll Pregon, el Coll d'Ares, el Coll de Malrem o el Coll de Siern. Són els quatre colls principals que varen fer servir les tropes republicanes per passar cap a França.⁹⁴

Quan la gent marxava durant els dies de la retirada i anaven a buscar els passos fronterers cap a França ho feien en unes condicions bastant pèssimes, mal alimentats, mal calçats, mal vestits, dormint a l'exterior, a la intempèrie i amb la pena d'haver perdut una guerra.

Una de les persones que va passar per Coll d'Ares era una mare amb un nen que portava agafat al darrere en una manta a l'esquena. Aquesta mare estava tan cansada, tan

⁹² Minuts: 21:06 - 21:42.

⁹³ Minuts: 21:54 - 22:22.

⁹⁴ Minuts: 23:14 - 23:39.

exhausta d'anar caminant que a mesura que va anar fent el camí pujant cap a dalt el Coll d'Ares va perdre la criatura i quan va arribar a dalt del Coll es va adonar que l'havia perduda pel camí. Evidentment no va poder tornar enrere a buscar la criatura perquè no es veia amb forces de tornar enrere...

I la va perdre...?

La va perdre...

Quanta gent va passar per aquests passos?

Es calcula que aproximadament entre els dies 8, 9, 10 i 11 de febrer varen passar per la Vall de Camprodon unes 150.000 persones, de les 150.000 persones pràcticament la totalitat eren militars, però també hi havia civils que travessaven...

I a tota Catalunya?

En la retirada general van passar unes 500.000 persones. És un càlcul estimatiu evidentment. No hi ha xifres exactes.

Un cop arribaven aquí, ja baixaven a peu, no hi havia carretera?

No, no n'hi havia...

El primer poble on s'arribava des d'aquí era la Presta, i des de la Presta arribaven a Prats de Molló, on hi havia totes les tropes franceses i reubicaven tots els soldats als camps de concentració.⁹⁵

I els desarmaments de l'exèrcit també es fan a Prats de Molló?

A Coll d'Ares hi havia un punt de tropa d'exèrcit que ja controlava que els soldats no entressin amb armes a dins de França però en passos de muntanya com aquest que són de difícil accés se'ls esperava a baix al poble per a desarmar-los.

⁹⁵ Minuts: 22:32 - 22:44.

Un cop els franquistes arriben aquí era del tot impossible passar o encara t'ho podies fer d'alguna manera?

Impossible... Quan ja totes les tropes nacionals ocupen la frontera ja és impossible travessar-les. Els que havien quedat a dins d'Espanya no tenien escapatòria. Tots aquests punts de frontera estaven controlats.

Sabent que els gendarmes estan a Prats de Molló, hi havia alguna manera d'esquivar-los?

Podies arribar en un moment donat a esquivar els soldats de Prats de Molló, però si entraves una mica més a dins et podien agafar a Arles, Perpinyà... A qualsevol població hi havia gendarmes, et demanaven la documentació, evidentment per la teva manera de vestir ja es veia que no eres un ciutadà francès, et demanaven la documentació, en no tenir documentació sabien que eres un indocumentat a França i...⁹⁶

I França ho va fer malament...

França fa malament el fet de l'acollida, com fa l'acollida... Evidentment donar de menjar a 500.000 persones cada dia és molt difícil, menjar i dormir. No pots donar vivendes a 500.000 persones i menjar cada dia gratuïtament, això és complicat. El que passa és que el que fa molt malament és la tria del lloc d'ubicació. Posant-los en una platja com és Argelers, tancats amb un fil ferrat i sense aigua potable dificultes moltíssim la subsistència d'aquesta gent, d'aquests refugiats.

I els civils francesos eren bastant esquerps...

Els francesos en general ho són, però tampoc podem generalitzar perquè hi va haver gent que va ajudar molt. Ara, els espanyols a França eren un problema i, per tant, no estaven ben vistos.

L'exèrcit republicà es va mantenir tot unit a l'exili?

No, no, un cop entra a França s'acaba el que és l'exèrcit en si i els soldats van passar a ser uns civils. La guerra és acabada, no tens armament, no tens res.

Què se'n fa de l'armament? Se'l queda França?

L'armament retorna. Es fa un tracte entre França i Espanya, amb el general Franco, i es torna tot el material recuperat.

⁹⁶ Minuts: 23:14 - 23:39.

Els soldats van tenir opció a tornar a Espanya?

Quan arriben els soldats a Prats de Molló, els francesos els donen dues opcions, o bé anar als camps de concentració reclosos o bé poder tornar a l'Espanya franquista. Evidentment el soldat que creu que no ha fet res de dolent, a part de ser soldat de lleva, prefereix tornar a Espanya i tornar amb les seves famílies.⁹⁷ Franco no posa cap mena d'impediment perquè els soldats de lleva puguin tornar a entrar i fer la seva vida normal, però tots els soldats que han estat voluntaris o han estat afiliats a algun partit polític o algun sindicat tenen més problemes per poder refer la seva vida a Espanya si tornen.

Quants habitants tenia Prats de Molló a l'època?

Un miler d'habitants...

I de cop i volta es troben...

Amb 150.000 persones...

I on els posen?

On els posen? Quan arriben a Prats de Molló, just a la dreta de l'arribada al poble hi ha un camp molt gran, avui en dia hi ha el càmping. Allà es va fer una mena de camp de refugiats. Els propis soldats i la gent que havia travessat es van fer petites tendes de campanya amb branques i fustes que van tallar dels arbres d'allà. Això va ser així durant els primers dies. També durant aquests primers dies la gent de Prats de Molló, veient que la gent ho passaria molt malament pel fred que feia, van obrir les Escoles, van obrir el cinema, van obrir la gent que tenia graners, que tenia garatges o coses així, els va obrir per a que la gent es pogués amagar almenys durant la nit perquè no patís tant de fred.⁹⁸

Jo estic fent el treball sobre la família Gràcia... i quan arriben a França se n'assabenten que separaven els pares del fills, això passava?

Sí, quan arriben a Prats de Molló al principi no se separen els pares del fills. Les autoritats franceses estan esperant a veure què passarà, l'alcalde de Prats de Molló està esperant ordres dels polítics de més amunt perquè li diguin què ha de fer amb tots aquests refugiats i els primers dies mentre estan a Prats de Molló estan tots junts, però quan reubiquen tots aquests soldats o civils que han travessat a França sí que posen els homes en un costat, les dones en un altre costat i els nens en un altre costat i és aquí on separen la família Gràcia, el pare va a un camp de concentració i els fills els destinen a un altre lloc.

⁹⁷ Minuts: 25:15 - 25:37.

⁹⁸ Minuts: 24:06 - 24:20.

Aquí ja no som al Coll Pregon. On som?

Ens trobem en el Turó de Can Moner. Aquest lloc és l'últim emplaçament on els republicans es van fer forts per poder aguantar l'investida dels nacionals. Aquest turó està ubicat just a l'oest de Camprodon i en aquest turonet és on hi ha tota una zona atrinxerada per defensar l'entrada dels nacionals a Camprodon. Els nacionals, veient que l'entrada de Camprodon estava molt fortificada i molt ben defensada, van decidir en comptes d'entrar pel pont que ens porta directament a la població de Camprodon, passar per darrere de la muntanya de Sant Antoni, que és allà dalt on veiem les antenes, i des d'allà muntar les metralladores i les bateries d'artilleria així com els morters. Evidentment, quan van arribar a la cota de dalt de Sant Antoni i van començar a disparar els morters i les metralladores tots els soldats que estaven defensant les trinxeres de la zona de Can Moner es van veure obligats a replegar-se i marxar en direcció del Coll d'Ares i els diferents colls que es van fer servir per passar la frontera francesa.

ERNESTO BARINGO (30 minuts)

Háblame de los bombardeos, ¿por qué se dirigieron no sólo a destruir las vías del tren, los puentes, etc., sino que afectaron también las fábricas, la población? Y antes, quizás, ¿cómo era el Monzón de los años 30?

Monzón era una población que en aquella época tenía unos 4.500 habitantes y en la cual siempre habían convivido una agricultura como sector mayoritario, un poco del sector servicios que daba cobertura a la población y a parte de la comarca y luego una industria, una industria ligera, un poco más que familiar, pero con la llegada de la fábrica azucarera, que se implanta en Monzón en los años 20, cuya primera molturación la hacen en 1925, el carácter industrial de la ciudad ya se equilibra con lo que básicamente podría ser la agricultura, aunque seguía siendo mayoritario el sector agrícola, el sector primario, también con algo de ganadería.

Esto supone una modernización también de la ciudad. La fábrica azucarera trae también a gente de otros sitios, hace de Monzón una ciudad más mixta en todos los sentidos, también desde el punto de vista social, personas con cualificación que vienen aquí. Las fábricas azucareras llevaban la modernidad allí donde iban en muchos sentidos de la palabra. De hecho por ejemplo cuando se ha estudiado la historia de Monzón de aquella época, puede verse que en el resto de la provincia de Huesca impactaba la forma como vestían los de Monzón. Esa modernidad se notaba en todo, como en las construcciones que da también el modernismo, como en muchas partes de Cataluña. Aquí también se levantan edificios de carácter modernista. La ampliación de la ciudad... como había habido un aumento de la población la ciudad, se desarrolla cruzando el río Sosa o por otro lado dirigiéndose hasta la estación de ferrocarril, allí se configura un paseo con edificios residenciales de nueva planta pero también se sitúa alguna industria. Había buena madera que bajaba desde el Pirineo por el río Cinca en navatas y esa madera parte se transformaba y otra parte se embarcaba, se metía en vagones y se mandaba básicamente a Barcelona.

En el 31 se proclama la República y Monzón pasa a tener un ayuntamiento nuevo rompiendo la dinámica que habían tenido los ayuntamientos en España en general y en Monzón en particular de control por parte de los caciques. Sale un ayuntamiento de carácter más progresista, en concreto lo preside Antonio López Palacios, que era una persona de centroderecha, pero en la corporación se aglutinaban otras fuerzas políticas, republicanos y socialistas, no había en aquel momento comunistas. Llega luego lo que es el bienio negro y después las elecciones del 36, a inicios del 36, en las cuales gana aquí, como en otras partes, el Frente Popular.

Y comienza la Guerra Civil, ¿qué impacto tuvo en Monzón?

A los pocos meses tiene lugar el mal llamado Alzamiento Nacional en que los militares de raíz africanista se rebelan y en Aragón se configura una gran trinchera de confrontación de los dos bandos que va desde el Pirineo hasta Teruel, partiéndose Aragón en dos mitades. A raíz de configurarse este frente, pasados unos días llegan aquí las fuerzas que se habían organizado entre comillas en Cataluña, lo digo porque no era un ejército regular. Había que enfrentarse básicamente a un ejército regular africanista pero aquí lo que había eran grupos, cuadrillas que iban cada uno a lo suyo

sin una organización y, desde luego, sin una formación adecuada para la guerra y sin armamento adecuado.

En lo que afecta a Monzón, en un momento dado se ve ocupado por estas fuerzas contrarias al golpe militar. Probablemente con la colaboración de algunos vecinos de Monzón, realizan una noche, me parece que fue la del 25 de julio, una matanza, liquidan a todos los que habían sido la representación del caciquismo local o de las fuerzas de derechas. Transcurre la guerra organizándose aquí una colectividad. Básicamente estaba todo colectivizado, colectivizado esencialmente todo lo que tenía que ver con la agricultura. No se llegó a colectivizar, aunque se intentó, el funcionamiento de la fábrica azucarera. En la fábrica azucarera el sindicato mayoritario no era la CNT sino que era la UGT y la UGT no estaba por labor de hacer según qué cosas. Yo creo que la actitud de los socialistas y la actitud de la UGT en Monzón, entre otras cosas, dieron estabilidad y creo que salvaron más de una vida.

Transcurre la guerra con las penurias que suponía, con todos los movimientos que tuvieron lugar aquí puesto que era zona de paso hacia el frente de Huesca que estaba básicamente en la línea que marca el río Alcanadre y la Sierra de Alcubierre. Por aquí pasaron desde Orwell a varios representantes de las Brigadas Internacionales puesto que parte de las unidades de estas Brigadas Internacionales cruzaron por aquí, por la estación de ferrocarril de Monzón y también por la carretera en dirección a ese frente.

¿Cuándo empieza la Retirada desde Aragón?

El frente de Huesca y de Aragón en general se rompió la noche del 27 al 28 de marzo de 1938 y esta ruptura supuso la retirada de momento al otro lado del Segre de todas las fuerzas de la República y también la evacuación de la población por el pavor, el terror que se había sembrado en todas estas poblaciones durante la guerra y particularmente durante los meses previos a la rotura del frente.

Las tropas de Franco no solamente acostumbraban a llevar en cabeza a los mal llamados moros a través de las fuerzas regulares que habían reclutado en Marruecos, sino que además también venía la Legión y estos entraban, creaban pánico general en la población, porque se habían encargado además de pasar por las armas a una parte muy importante de esa población sin respetar ni mujeres ni niños en cada pueblo que iban ocupando. Me viene a la mente casos como el de Zuera o Leciñena. Ese terror hacía que básicamente se evacuaran los pueblos y como mínimo en el caso de Monzón la gente se fue a las torres. Las torres son casas de campo, se llaman así aquí, diseminadas por todo el término municipal y como mínimo se fueron allí para que de alguna manera no les cogieran en casa cuando entraran los otros, dando por hecho que el saqueo se llevaría a efecto, pero intentando al menos salvar las vidas.

En esa situación de terror es como llegan las tropas de Franco a Monzón esa noche del 28 de marzo, pero previamente esa situación la han creado no solamente con lo que han hecho en los pueblos que han ido tomando, sino también con los bombardeos contra la población civil que han llevado a efecto sin ser objetivos militares. Eso que quede muy claro. Monzón fue una de las poblaciones que sufrió los bombardeos, bombardeos que en este caso se llevaron a cabo por parte de

aviones italianos. El fascismo italiano mandaba los aviones aquí. No solo hubo fascistas italianos en fuerzas de tierra, también los hubo en la aviación y aquí fueron los que actuaron. En el caso de Monzón es la aviación italiana. Y buena prueba de ello es que, aunque ya se sabía, no hemos tenido fotografías de cómo fueron los bombardeos de Monzón hasta no se ha accedido en estos últimos años a los archivos de la aviación italiana, de las fuerzas aéreas italianas.⁹⁹ De allí han salido distintas fotografías que hablan de una parte de esos bombardeos que tuvieron lugar en Monzón y en una cantidad de pueblos, en Barbastro, en Alcañiz, etc.

Estos bombardeos no buscaban exclusivamente destruir los puntos estratégicos, como podía ser en el caso de Monzón las comunicaciones o como podía ser la fábrica azucarera porque era muy importante en la parte republicana puesto que era una fuente de algo necesario, el azúcar. Lo que hacían era bombardear la población. En Monzón no había ningún objetivo militar, esto era crear pánico, era una cuestión de lo más deleznable que pueda haber.

Consiguieron inutilizar la fábrica azucarera por lo menos en uno de los bombardeos. Creo que habían intentado hacerlo anteriormente pero de eso yo no tengo referencia, pero al final consiguieron inutilizarla. Hay como mínimo 28 impactos de bombas, y estas bombas que lanzaba la aviación italiana, intentando volar los puentes, no eran pequeñas. Parece ser que hubo alguna destrucción parcial pero el paso no se interrumpió en los puentes sobre el río Cinca, pero sí que afectaron a la población, hubo muertos y una de las familias afectadas, una más, fue la familia Gracia Bamala, que es la familia que aparece en esa famosa foto que dio la vuelta al mundo.

Como no era el primer bombardeo que había tenido lugar sino que habían tenido lugar otros, en Monzón se organizó un tipo de refugios. Yo tengo referencia de que se utilizaron como refugios las caballerizas que habían sido también prisiones del castillo. Ese es un recinto picado en la roca y sobre el cual incluso hay edificios con lo cual la gente se sentía allí muy protegida. Se construyeron también refugios en la plaza de San Juan, los cuales muchos años después todavía estaban, en superficie se veían y algunas casas que tenían bodegas sólidas también se utilizaron como refugios. En la fábrica azucarera también se habilitaron algunas partes de refugio para los bombardeos y las personas que no les apetecía demasiado meterse en un refugio porque llevaban niños y demás iban a campo descubierto, en sitios donde no iban a echar una bomba con que hubieran solamente tres personas, en ese caso simplemente les ametrallarían.

Y este es el caso que parece ser que se dio con la familia Gracia Bamala: iban en dirección al barrio del Palomar donde existía un antiguo campo de fútbol y zonas con olivos donde podían estar a la sombra y bajo la protección de los olivos, pero no les dio tiempo a llegar.¹⁰⁰ Las personas más mayores ya pronto por la mañana se iban juntas a un refugio para estar preparadas porque lo que no podían hacer era ponerse a correr cuatrocientos o quinientos metros hasta llegar a un refugio al recibir el aviso. Yo he hablado con una persona que estaba en una era junta a un antiguo pozo de hielo en Monzón y cuando empezaban los bombardeos y los avisaban por las sirenas se metía dentro del pozo de hielo. El pozo de hielo es una construcción de bóveda de piedra y era un sitio también protegido.

⁹⁹ Minuts al documental: 04:04 - 05:02.

¹⁰⁰ Mínuts: 02:45 - 03:08

El 28 de marzo, cuando se rompe el frente, los republicanos vuelan los puentes sobre el río Cinca y tiene lugar una retirada de una manera muy rápida como mínimo hasta Lérida, Balaguer, etc. es decir hacia Cataluña. Posteriormente el frente se posiciona durante algún tiempo en el río Segre y luego tiene lugar también la Batalla del Ebro para intentar por un lado frenar y por otro recuperar. Y cuando ya se pierde eso ya prácticamente está perdida la guerra.

¿Cómo va la gente a Lérida?

A Lérida parece ser que algunos utilizarían el ferrocarril, pero todos sabían que el ferrocarril era muy fácil de bombardear porque estos no se andaban con chiquitas, no preguntaban quién iba en el ferrocarril. Mucha gente pensó que lo mejor era ir por carretera para tener la familia controlada y porque además querían llevarse todos los enseres que pudieran por lo menos los de más valor, porque no sabían cuando podían volver y sabían que lo que dejaban en casa les sería destruido y saqueado. Como era una población agrícola pues había muchos carros y caballerías y entonces podían cargar todo en ellos. El carro y las caballerías eran para un agricultor su maquinaria, **cargaban los carros, ponían ahí los colchones, ponían a lo mejor lo que quedara del cerdo, jamones, lo que tuvieran y cargaban y se iban a la buenaventura sin saber qué pasaría.**

Yo las informaciones que tengo es que salieran por la carretera la Tarragona - San Sebastián, por la carretera nacional, pero al salir de la población ya los estaban ametrallando los aviones de Franco y echándoles bombas. Visto esto lo que hicieron fue tomar un antiguo camino histórico que ha unido Monzón con Balaguer y que actualmente aún subsiste como Camino de Santiago que va hasta Poblet,¹⁰¹ por ahí es por donde se fueron muchas familias de Monzón. Evacuaron la población utilizando ese camino.

De la foto concretamente ¿podrías indicarme si la familia Gracia era originaria de Monzón?

La familia era originaria de Monzón y de hecho incluso después de todas estas peripecias básicamente ha sido en Monzón donde se volvieron a afincar, salvo uno de los hermanos que está en Alcalá de Henares que es Amadeo. Tanto Antonio Gracia como su hermana Alicia estaban en Monzón. El padre ya murió en Francia al poco tiempo del exilio, de pasar la frontera, pero yo he conocido a Antonio Gracia y Alicia aquí en Monzón.

El padre trabajaba en la azucarera...

Sí, el padre trabajaba en la azucarera... no sé muchos más datos de sus antecedentes. En fin, trabajar en la fábrica azucarera ya daba a entender que tenía una situación que podíamos considerar estable, a lo mejor no era desahogada del todo pero, si como parece ser era hijo, incluso un poco desahogada.

¹⁰¹ Minuts: 05:19 - 06:04.

¿Y Amadeo Gracia, el pequeño, volvió al pueblo?

Yo de Amadeo Gracia no he sabido nada hasta que después he leído alguna de sus entrevistas en la prensa. No lo puedo asegurar pero es posible que no fuera una sola parte de su familia la que se quedara con los chicos. Muerta la madre es posible que unos se quedaran con una parte de la familia y otros con otra. No quiero hacer conjeturas, pero me da la sensación de que era así.

Por tanto quedamos en que al ser una familia estable, sin unas ideologías muy claras, si se van de Monzón es por miedo.

A mí me resulta un poco fuerte hablar de las ideologías de una persona que no he conocido y de la que no tengo muchas referencias, pero me da la impresión, me da la impresión de que el padre, que se ve en la fotografía pasando a Francia, era anarquista. Desde luego no me consta, pero no me atrevo a decirlo, que fuera una persona vinculada a la derecha, si lo hubiera sido no hubiera huido,¹⁰² tampoco era una persona vinculada, que me conste a mí, ni al Partido Socialista ni al Partido Comunista. Entonces podría ser de la CNT. Pero esto yo no lo puedo decir, puedo deducir que tal vez fuera por ahí, porque indudablemente se va y se va de una manera clara y tajante. Y por lo menos él pensaba que su vida podía correr riesgo y luego creía, pero me estoy poniendo en su cabeza, que si tenía que salvar a su familia, lo mejor era pasar la frontera por más que fueran menores.

Yo creo que ese hombre tenía una ideología fuerte. Como que no tengo datos de que fuera comunista y por lo que me dan a entender su nieto, me cuadra más que fuera anarquista. Pero siempre es algo delicado eso de ponerle una etiqueta a una persona.

¿Cuántos bombardeos sufrió en Monzón?

No se sabe exactamente, pero yo diría que tres seguro. Los aviones de la fuerza italiana las bombas que echaban eran de bastante entidad. No pensemos aquí que eran bombas de 20 kilos, eran bombas que pesaban mucho, que tenían un gran tamaño y que por lo tanto tenían una fuerza destructiva muy importante.¹⁰³ Yo tengo la referencia de una bomba que cayó aquí cerca de la plaza Santa María y no explotó. Esta referencia me la dio la señora de Santiago Romel. Esta señora que todavía vive, católica practicante, me hablaba de que conocía esa bomba porque había caído cerca de su casa y que cuando fue al Pilar a Zaragoza vio las bombas que estaban ahí colgadas como una protección milagrosa que había hecho la Virgen porque no habían explotado y su comentario fue: "Estas son de juguete" comparativamente con las que habían echado en Monzón, de las cuales una de ellas no había explotado y había caído cerca de su casa. Probablemente ponga un poco las cosas en su sitio sobre qué tipo de bombardeos hacían unos y qué tipo de bombardeos hacían en su caso los otros.

¹⁰² Minuts: 31:08 - 31:39.

¹⁰³ Minuts: 04:04 - 05:02.

Supongo que los aviones italianos en parte también se estarían preparando para la Segunda Guerra Mundial.

Vamos a ver, no por casualidad hacían fotografías de los bombardeos tanto los italianos como los alemanes. Esto era un ensayo para ellos, lo que pasa es que lamentablemente las democracias occidentales no quisieron enterarse de esto y miraron para otro lado. Eso sí que fue una cosa descarada, pero bien descarada, una prueba de que el capitalismo era quien los controlaba y solo protegía sus intereses económicos. Pero esa es la verdad, estaban ensayando aquí. Por ejemplo, la aviación alemana también estuvo bombardeando en Bielsa, aquí bombardearon los italianos, pero en Bielsa fue la Cándor y también muchas fotografías son de ellos porque están hechas desde arriba. En el libro sobre los desastres de la guerra se ven las casas desde arriba, están reventadas todas las casas porque además utilizaban bombas incendiarias.

JOSÉ MARÍA MALDONANO MOYA (14 minuts)

¿Qué papel jugó la aviación en la Guerra Civil española?

El desarrollo de la aviación a lo largo de la Guerra Civil es fundamental y enorme. En el inicio de la guerra civil española los aviones eran absolutamente obsoletos, no valían para nada, ni siquiera podían cargar bombas. No había en España bombarderos como tales. Se empezó lanzando bombas con la mano, en cajas de zapatos y muchas no explotaban porque eran muy antiguas. Cuando empiecen a llegar los buenos aviones rusos y después los alemanes y los italianos va a modificarse todo.

A lo largo de la guerra los bombardeos se van modificando, desde el hecho de simplemente ir al frente donde tiraban las bombas y se retiraban porque no tenían mayor capacidad hasta ya preparar los ataques donde iban a hacer más daño y contra quien iban a hacer más daño. Esa evolución se ve en la guerra y quien mejor evolucione y más armas, más bombas llegue a tener va a ganar la guerra.

En el caso concreto de Monzón, ¿por qué y cómo se producen los bombardeos?

A partir de mitad del 37, más o menos, y hasta casi el final de la guerra los republicanos casi, casi logran establecer una unidad de ejército, un ejército popular de la República, mientras que los franquistas tienen desde el principio un ejército muy bien organizado y además se ven superiores. De tal manera se ven superiores que en lo que es el frente de Aragón, que es el frente de Cataluña, se inician unos planes de ataque muy potentes. Se va a encargar al Capitán General de Zaragoza la preparación de planes para atacar el frente de Aragón para llegar al Mediterráneo. Esto se hace en junio del 37.

Estos planes se mandan a Franco, él elige algunos para poderlos realizar. En cuanto acaba la Batalla del Norte y cae todo el norte se reemprenden estos planes. Estamos hablando que la última ciudad, Gijón, cae el 21 de octubre del 37. Ya antes, el 7 de octubre, pero cuando la campaña del norte ya estaba terminando, Franco decide coger esos planes que tiene previstos y lanzar la ofensiva por Aragón y Cataluña y romper la unidad republicana. En esos planes entran una serie de objetivos bien preparados donde tienen que atacar centros de comunicaciones, tienen que atacar ciudades, tienen que atacar fábricas, etc. Presentan una buena planificación de guerra estableciendo una serie de puntos que tienen que bombardear. Los dividen en varias fases y en una de esas fases hay varias ciudades, entre esas ciudades en este lado aragonés están Barbastro, Monzón, Caspe y Alcañiz.

Ese plan se pone en marcha el 14 de octubre. Ese plan empieza, vienen todos los aviones, especialmente italianos y alemanes, que estaban en el frente norte y llegan a las cercanías de Aragón. En este caso van a Logroño y a Tudela, algunos a Soria, y desde allí van a lanzar los bombardeos. Se inicia esa fase en octubre, pero sobre todo se desarrolla a lo largo del mes de noviembre. Y va a durar hasta el 23-24 de noviembre. El bombardeo más doloroso, con más muertos de este tiempo va a ser el de Barbastro, aunque hay más. Habrá bombardeos en Caspe, bombardeos en Alcañiz, bombardeos en Monzón. Inexplicablemente el último día el 29-30

de noviembre Franco se contradecirse a sí mismo y en lugar de atacar Cataluña va a atacar Madrid, es decir concentra entre Zaragoza y Guadalajara todas sus tropas para atacar Madrid e intenta atacar Madrid. Pero esto no se llevará a cabo porque el General Rojo, con la información de un espía, se da cuenta de esto y lanza la Batalla de Teruel. Entonces se va a paralizar todo. Los bombardeos que se inician en noviembre se van a paralizar y no continuarán hasta la ofensiva de marzo.

Entonces la gente, como la familia Gracia ¿por qué se van?

Para entender la huida hay que entender el miedo que se pasa. Cuando hablas con gente que ha sufrido bombardeos y que le han caído bombas cerca o relativamente cerca no tienen palabras, hay mucha gente que tiene pesadillas durante días, durante meses. El caso más claro es el de una alcañizana que sufrió el bombardeo de Alcañiz, que fue tremendo con un gran número de muertos y de heridos. Salió con la evacuación hacia Barcelona y a continuación sufrió los bombardeos de Barcelona. Esta mujer cuando me lo contaba lloraba y temblaba. Setenta años después seguía temblando recordando los bombardeos, se metía debajo de la cama y decía que el miedo era tan terrible que no sabía cómo hacerlo.

La gente tenía un miedo tan grande porque habían destruido sus casas, o había muerto alguien cercano. Muchas veces el padre o la madre, depende de quién estuviera al frente de la familia, decide marchar porque piensa que los bombardeos van a seguir repitiéndose. Inicialmente no son muchos, pero el principio del exilio en alguno de estos lugares gira en torno a gente que ya se va a donde cree que estará segura, en este caso a la retaguardia aragonesa, que es Cataluña, e intentan marcharse aunque la emigración masiva será ya a partir de marzo.

En tu colaboración en el artículo “La Guerra desde el aire. Los bombardeos y sus efectos” hablas de los aviones que había en esa época, alemanes, italianos o simplemente nacionales... ¿Podrías comentarme estos datos?

A finales del 37 la diferencia de armamento es enorme. Los republicanos solo han tenido al principio de la guerra un momento de cierta superioridad con los primeros envíos de aviones rusos y con los todavía no suficientes envíos de los alemanes e italianos hacia Franco. Esto se ve por ejemplo en la no toma de Madrid, pero a partir de ahí se fue igualando para rápidamente pasar a ser superiores los franquistas.

Fueron superiores porque los envíos de los rusos, que no eran malos aviones, fueron los mismos durante toda la guerra y dejaron de llegar poco a poco. No modificaron los modelos de los aviones, sino que fueron los mismos aviones tanto los que mandaron a finales del 36 y a principios del 37 como durante el resto de la guerra. Además, a partir del boicot contra la República que se hizo por el Mediterráneo, tenía que llegar todo el material del norte de Francia cruzando Francia con unos trenes hasta Portbou y a partir de aquí intentar distribuirlo al resto del territorio. En cantidad de momentos la frontera está cerrada y no entra ni una triste bala a la península. Es decir, el armamento republicano entra en cuentagotas. Además tuve la oportunidad de consultar un estudio muy pormenorizado que se hizo durante la Batalla de

Teruel el 2 de diciembre que decía los aviones y el material que les quedaba a los republicanos y en ese informe se indicaba que si había un mes de batalla no quedaban repuestos, especificaban el tipo de aviones, para cuanto tiempo quedaban. Este informe es del 2 de diciembre, la batalla de Teruel fue de más de un mes... En cambio en el bando contrario los alemanes e italianos, nazis y fascistas, siempre estaban enviando nuevos materiales, por muchos motivos, por ayuda a Franco pero también por interés de probar nuevos aviones. Aquí se prueban los stukas, se prueban una serie de aviones que luego se usaran en la II Guerra Mundial e incluso van cambiando los pilotos para que ganen experiencia.

Es decir, no es comparable una aviación con otra. Además sobre el número de aviones, tenemos datos muy fiables. Hay un estudio es muy reciente, donde se aumenta en 200 el número de aviones italianos que participaron en la Guerra Civil española, sin contar los que participan desde Italia.

El ejemplo de la falta de material bélico por parte republicana es muy claro en la gran ofensiva de la Batalla de Aragón de marzo del 38, del 9 de marzo, cuando se inicia hasta finales de marzo, en Aragón hay 285 bombardeos hechos sobre todo por los italianos y los alemanes, por parte republicana hay 7. La diferencia es absolutamente abismal, entonces ¿qué ocurre? Como desde el bando franquista la guerra está bien planificada tienen armas, tienen de todo y no va a haber problema nunca para atacar. La guerra la va a ganar, entre otros motivos, la va a ganar el apoyo que reciben de fuera y el apoyo aéreo. **En España la importancia de la batalla aérea, la batalla de los bombardeos va a ser crucial por primera vez en la historia de una guerra en el mundo, va a ser crucial. La diferencia va a ser abismal.**

¿Qué aviones eran? Sobre todo era aviones que ya lanzaban bombas de 50, de 100, de 200, de 250 kilos y esto hace mucho daño, cosa que no podían hacer los republicanos. Estos bombardeos son ya muy fuertes.¹⁰⁴ Hay ciudades en Aragón que son bombardeadas ocho veces por la Legión Cóndor. En Alcañiz el bombardeo del 3 de marzo del 1938 es bestial, coge a la población desprevenida, estamos hablando de 500 muertos. Pero es que se trata de Calanda, de todas las ciudades de alrededor de ese frente. El miedo es total. **Todas las ciudades, todos los pueblos son bombardeados, la gente va a huir, el miedo es tremendo, la gente va a huir, se va a ir. Además vienen los republicanos, huyendo y van diciendo que “vienen los fascistas y os van a matar”. El miedo es terrible y se van a ir. El exilio va a ser absolutamente masivo.¹⁰⁵**

Pero a mí tampoco me cuadra porque la familia de Amadeo Gracia huye. El padre no parece tener unos ideales del tipo “soy anarquista, soy republicano hasta la médula...” y aun así se va.

El éxodo, se le puede llamar así porque algunos terminaron donde terminaron, en el exilio permanente y otros en campos de concentración nazis...

¹⁰⁴ Minuts al documental: 03:39 - 04:04.

¹⁰⁵ Minuts: 05:02 - 05:19.

El padre murió en un campo de concentración al pasar la frontera quizás en Argelers...

Ese exilio es terrible. ¿Quién se va? Mucha gente, mucha gente... ¿Cómo se van? Daban pena. El que se pudo ir con el carro o con la mula fue afortunado, fue afortunado. Por las películas y las fotografías que vemos, sabemos que la mayor parte iban con todas sus pertenencias al hombro. ¿Quiénes se iban? Por supuesto los que estaban implicados en la guerra, implicados me estoy refiriendo a implicados, no me estoy refiriendo a gente que tiene una ideología extrema, no me estoy refiriendo a quienes tenían una cierta responsabilidad de lo que pudo ocurrir en el frente de guerra o en la retaguardia. No, me estoy refiriendo a aquellos que tenían unos ideales no muy pro fascistas y gente que tenía miedo, gente que se va con el niño bombardeado, muerto en brazos y lo va a enterrar en un oliveral en cuanto sale da aquí, o gente que se va ir herida y va a continuar el proceso hacia Cataluña o niños que van a acabar en los hospitales de aquí para ser evacuados después hacia hospitales en Barcelona dejando los padres sin saber de ellos durante un año. El éxodo es masivo.

¿Todos tienen responsabilidad, poca, mucha, ninguna... responsabilidad de haber participado en una de las dos Españas? No, hubo de todo, absolutamente de todo. Eso sí, todos los que se fueron, fueron represaliados.

¿Estamos de acuerdo en que si los republicanos hubiesen tenido tanta fuerza militar como los nacionales, junto con los italianos y alemanes, hubiesen acabado haciendo las mismas barbaridades unos y otros?

No, de ninguna manera...

¿Por qué?

Porqué si tú haces un estudio, en Aragón está hecho, en Cataluña se hizo mucho antes, de cómo y cuándo se mata, se puede observar que en el Bajo Aragón todos los muertos, y cuando digo todos estamos hablando del 90, el 95 % de los muertos, ocurren entre julio y setiembre del 36. Hay que tener en cuenta que aquí al principio no había ninguna autoridad. Las capitales de provincia, Teruel, Zaragoza y Huesca habían caído en manos franquistas. Aquí no había nadie, no había un alcalde que mandara de verdad, no había una guardia civil, se habían ido todos al otro lado, no hay un juez, se habían ido al otro lado o los habían matado nada más llegar. No había ningún policía municipal...

Hasta que no se constituye una autoridad aquí manda la pistola y con la pistola puede mandar un energúmeno que mata, puede ser anarquista, del pueblo o no del pueblo, pero cuando hay una cierta autoridad, y podríamos hablar de mitad de agosto, de principios de setiembre, de finales de setiembre o de octubre cuando se constituye el Consejo de Aragón en la zona republicana las muertes prácticamente ceden y los detenidos pasan a ser ya juzgados. No digo que con justicia, pero juzgados, y la cosa cambia. En cambio, los muertos en el bando franquista se produjeron desde el principio hasta el final de la guerra, y en el 40, en el 41, en el 42, 43, 44 y 45, cosa que no ocurrió en el otro bando.

No es igual. Todas las muertes son malas y no estamos hablando de cantidades, estamos hablando de intención por parte del que manda de que haya una justicia, su justicia pero una justicia, pero esto no ocurrió en el bando franquista. Allí donde no hubo guerra hubo muchos muertos, donde hubo guerra hubo muchos muertos y cuando entraban en los pueblos hubo más muertos. Es decir, fue una justicia justiciera a lo largo de muchísimos años, lo que no ocurrió en el otro bando.

¿Sabes algo de la foto de Amadeo Gracia Bamala? Si te la enseñase ahora...

La fotografía para mí es el icono del exilio aragonés y catalán porque por la frontera del Pirineo, por un lado y por otro, aquello fue terrible. En la fotografía, según me contó el mismo Amadeo, la madre no aparece porque quedó herida en el primer bombardeo de Monzón y murió. Su hermana está herida, le falta una pierna. Entonces cuando ya llegaban a la frontera, cuando ya no podían más, bajó un francés, un paisano del otro lado, que les ayudó. **Él agradecía siempre, esto me contó él a mí la acogida que tuvieron al otro lado. Hay que tener en cuenta que esta fotografía no es la típica donde hay miles de personas que están llegando. En general los exiliados no fueron recibidos igual de bien por los franceses, porque el comportamiento francés hacia cualquier republicano dejó muchísimo que desear.¹⁰⁶** En cambio, él hablaba con agradecimiento del recibimiento de este paisano.

¹⁰⁶ Minuts: 31:39 - 31:58

JOAN GARRIGA (60 minuts)

Quan arriben els primers refugiats, on s'instal·len? Tenen problemes? També he llegit que hi va haver alguns consolats que ocuparen cases que haurien d'haver estat destinades als refugiats. Quina va ser la situació al principi de tot?

Els primers refugiats arriben a la Garriga s'hauria de dir que a onades, perquè arriben en quantitat a finals de desembre de 1936. Feia poc de l'esclat revolucionari, més o menys mig any.¹⁰⁷ Dic poc perquè, a part dels problemes que hi ha a la població per tot el tema bèl·lic és poc per haver d'assumir l'entrada d'una quantitat nombrosa de persones amb unes característiques molt especials. A partir del 36 venen diverses tongades o onades.¹⁰⁸ On ho tinc més estudiat és a Granollers, gràcies a les aportacions i investigacions de l'Albert Camps. Anant fent paral·lelismes t'adones que la Garriga és dels llocs dintre del Vallès Oriental que té més aportació d'evacuats i refugiats procedents del país i de fora de Catalunya.¹⁰⁹ La primera dada, per tant, que hem d'utilitzar és 200 refugiats a finals de desembre del 36.

Què més és podria dir sobre això? Com arriben? Arriben, ells i els altres que van arribant successivament, en unes condicions precàries, alguns han fet un llarg trajecte, per salvar la situació de conflictitat bèl·lica que hi ha. Arriben en unes condicions precàries per la higiene i sobretot per la qüestió alimentària i arriben, segons observem en les estadístiques, persones d'edats molt joves i alguns d'ells acompanyats dels mestres. Això explica que la composició és bastant complexa i a vegades difícil d'analitzar. S'ha de tenir en compte que no és el mateix tipus de refugiat o evacuat el que ve de l'Aragó, que són dels primers que arriben a la Garriga, que el que vindrà de Madrid i el que vindrà procedent d'Euskadi i després de Santander i després també d'altres llocs. Això fa que les variables comportin una necessitat de seriositat en el estudi perquè no es pot posar al mateix nivell a totes les persones.

Dic això perquè podem constatar que, per exemple, els refugiats de Madrid vindran amb el mestre. Els nens i les nenes acompanyats pels mestres venen de barris madrilenys bastant pobres amb una cultura deficitària, amb greus experiències passades, traslladats a un país del que no coneixen no només els costums sinó la llengua. Això fa que aquests infants es trobin un pel desconcertats. És una característica que s'ha de tenir en compte perquè apareixen dades que et diuen "tants d'escolaritzats", però n'hi ha d'altres que no són escolaritzats. Això vol dir que no es poden absorbir tots, que és difícil absorbir-los tots no només per la manca d'escoles, que se'n van fer i en les que es va mirar d'encabir de seguida als nens i les nenes arribats aquí a la Garriga, sinó perquè també n'hi havia que s'escaquejaven.

Per la documentació veiem que els refugiats d'Euskadi són un cas diferent. No procedeixen de barris ni de nuclis ciutadans com podrien ser un gran Madrid d'aquella època, sinó que són possiblement de municipis més petits i amb una característica cultural ben diferent de la madrilenya i també de la catalana, però hi ha uns comportaments, uns hàbits d'entendre la

¹⁰⁷ Minuts al documental: 06:54 - 07:28.

¹⁰⁸ Minuts: 06:54 - 07:28.

¹⁰⁹ Minuts: 06:54 - 07:28.

situació catalana encara que no entenguin la llengua perquè ells parlen l'euskera. Això permet analitzar-los de manera diferent. També val a dir, i em baso en la documentació del moment, les persones grans procedents del País Basc sembla que s'adapten més fàcilment a la situació d'allà on es troben, o sigui d'aquí. Per tant, si veuen que aquí el que cal és emprendre actituds de treball o de no viure de l'almoïna, sembla que pel seu tarannà aquesta gent ho posen més ràpid en pràctica. I això ho he verificat aquest estiu passat amb algun soldat basc que havia estat aquí a la Garriga que m'ho deïa no tant pels refugiats com de la manera de fer d'ells. És a dir, hi ha una qüestió d'estratigrafia poblacional de la procedència en aquest cas de barris madrilenys molt empobrits de cultura enfront de la procedència cultural del País Basc. Això fa que a la població també hi hagi conflictes.

Hi ha un altre tercer grup que és més proper a nosaltres que correspon als refugiats i evacuats procedents de l'Aragó. Aquests són més propers...

Els de la fotografia?

Els de la fotografia.

Els que passen per aquí i els que es queden... Aquesta gent per afinitats en coses, per veïnatge més directe segurament, dic segurament perquè no hi ha més estudis que el que vaig fer l'any 86, es posen més amb contacte amb la població i possiblement hi haurà més afinitat.

Aquestes són les variables que podem tenir en compte.

Quines altres dades es poden tenir? La de la xifra de població. Inicialment arriben 200. En diverses onades o tongades, com deïa al començament, les xifres van augmentant en centenars. Hi ha xifres que vaig anar publicant en aquella època: 4 de desembre del 36 n'hi ha 200, procedents del nord al 37 n'hi haurà 724, al mes de maig del 38 n'hi ha de procedents d'Aragó, de Madrid, de Bilbao, de Santander, de Sant Sebastià, en fi de molts altres llocs. Hi ha xifres de població de l'1 de juny del 1938 de 878 persones... Són moltes... procedents de l'Aragó, de Catalunya, d'Euskadi... Van variant aquestes xifres. El més important és veure que l'1 de gener del 39 en queden forces, 649 persones.

Amb el tema de les dades, podríem coincidir que l'època en què n'hi ha més és entre finals del 38 i principis del 39?

Quan hi ha molta quantitat de refugiats és l'1 de juny del 38, que són gairebé 900 persones i baixa aquesta xifra al gener a 649. Això vol dir que des del desembre del 36 amb 200 fins als 649 ha pujat la quantitat de refugiats però hi ha un punt àlgid que és l'1 de juny del 38. És una xifra important perquè, a part dels refugiats i evacuats, a part del tema d'aquesta població flotant perquè no és una població que es quedarà per sempre a la Garriga, no podem oblidar que hi ha molta gent procedent de Barcelona, procedent d'altres municipis, pocs o molts, però sobretot de Barcelona. També hi ha soldats, hi ha un camp d'aviació i, per tant, hi ha exèrcit i que les xifres de poblament varien. Al llibre en alguns moments es parla

hipotèticament de més població que la que en realitat compta l'ajuntament. Es diuen "tants" i jo dic "tants de dret" i "tants de fet", és a dir, al 38, 8.000 i 10.000. A la població, que per la composició és complexa i interessant d'analitzar, de refugiats i evacuats cal sumar la població procedent d'aquests llocs que abans dèiem més propers a Barcelona i l'exèrcit. Això fa que la cosmologia garriguenca sigui extraordinària i això comporta problemes des del punt de vista de l'habitatge, no només per als refugiats, i de l'alimentació.

Els refugiats fins a quin punt s'estaven aquí a la Garriga? Era un passar de llarg, és a dir ens estem a la Garriga dos o tres dies i seguim pujant més cap amunt o ens hi estem aquí a l'espera de veure què passa, de si podem tornar o no podem tornar? Perquè la família de la foto, per exemple, més o menys mirant l'estadística de tots els refugiats que va haver-hi què s'hi va estar un mes, dos mesos, cinc dies...?

És un autèntic joc d'escacs poder esbrinar-ho a través de la documentació de l'ajuntament. En aquells moments hi havia un senyor que es deia Valentí Dameson que era el que es cuidava del control dels lloguers, uns lloguers de cases que s'havien rebaixat en un 50%. De la part que cobrava un 10% anava per al propietari i la resta per a l'ajuntament. A través d'això es pot anar seguint la disponibilitat que es tenia de la gent que pagava alguna cosa i la disponibilitat d'edificis. Però és un autèntic joc d'escacs, és terrible intentar esbrinar si les famílies s'anaven mantenint en aquells edificis.

És molt complicat perquè també hi ha a vegades duplicitats a fi de poder tenir més disponibilitat alimentària. En algun cas es descobreix això. També hi ha ocultació de gent pel motiu que sigui i per tant tot això fa arribar a la conclusió que les xifres són les que he apuntat aquí després de donar-hi voltes i de fer paral·lelismes i de crear estadístiques, però la fiabilitat absoluta tampoc la podem tenir. Ara, a la pregunta que feies crec que s'ha de dir que molts refugiats tenen una permanència de mesos.

Abans que no me n'oblidi dins d'aquesta cosmologia el que no hauríem d'oblidar és la quantitat de ferits. A vegades es compten 100 o més persones que estaven ferides a l'hospital militar. Tot això per acabar de complicar l'atenció que es tenia per als refugiats i evacuats.

Bé, el que dèiem. És clar que es mantenen aquí, perquè on van? Fent un estudi d'altres poblacions com pot ser Granollers o Sant Esteve de Palautordera i fent paral·lelismes amb poblacions grans, podem veure que són gent sobre les que volen tenir un control algunes conselleries corresponents de la Generalitat per a poder passar unes quantitats determinades de diners als municipis. Vol dir que no pot ser que arribin, que s'instal·lin i marxin. A on?

La Garriga és dels municipis que proporciona un espai o espais i unes garanties d'assumpció d'aquestes persones i de control d'aquestes persones. Control no només alimentari sinó també d'escolarització, d'ordre públic. No podia ser que entressin i sortissin. Una altra qüestió seria la diàspora de finals de la guerra. Això ja és un altre tema. Quan comencen a marxar la xifra prova que baixa la quantitat de refugiats, però en queden a la Garriga.

Però quan marxen? Quan es veu que la Batalla de l'Ebre es perd i decideixen pujar cap al nord? o quan finalment Barcelona cau?

La diàspora forta que segurament té la Garriga és a finals de gener del 39. Si tenim 600 i escaig refugiats l'1 de gener, quan entren aquí les tropes vencedores, l'1 de febrer del 39, ja no queda pràcticament cap refugiat. Cap. Vol dir que aquestes 600 i escaig persones marxaran rapidíssimament. Amb qui? Doncs amb les columnes que van pujant des de finals de desembre de manera ja consumada i, per tant, s'apunten a aquestes allaus de persones que marxen amb pràcticament res. Dic amb qui. Amb què? Amb res, amb nores. La gent que explica com veuen marxar les persones és d'una misèria no només humana sinó d'objectes.¹¹⁰ Seria no només la visió que tenim d'un exèrcit derrotat que són nois que tenen una cara determinada i un cos determinat, sinó un altre exèrcit sense militaritzar que són unes cares i uns cossos i de totes edats, gent més gran, dones, avis i àvies i infants que marxen amb aquestes característiques amb aquest sector de gent, amb l'especificitat que en alguns casos alguns escolars marxen amb els mestres. Tenim dades en concret que ho indiquen i això sí que s'ha de comentar perquè van anar més enllà de les funcions pròpies dels mestres a Catalunya, els catalans i els que havien vingut aquí. S'ha de fer un homenatge sempre que es pugui a la tasca no només docent sinó humanitària d'aquestes persones. Se'ls havia encomanat l'ensenyament, la cultura i no deixar la quitxalla en un moment d'esglai, de bombardeig i de retirada. Això és el que fa que puguem seguir alguna escola que surt de la Garriga i va cap a Camprodon i que alguns nois i algunes noies puguin recordar com el mestre els va acompanyar. Tenim un noi en concret que ha escrit algunes ratlles sobre el seu pas per l'escola Ferrer i Guàrdia, el que és actualment l'escola Sant Lluís, recordant que van anar amb el mestre fins que aquest va creure que havia de deixar-los perquè estava garantida la seva assistència. Aquest és un tret característic pel que fa als infants que no tenien ni pare ni mare ni cap familiar.

M'has dit "qui" i "amb què" se'n van de la Garriga, però el "quan" exactament és quan cau Barcelona?

Barcelona cau el 26 de gener. M'imagino, no tinc dades que m'ho provin al revés, que de refugiats n'hi havia encara aquí. És un degoteig constant. La gent sap de la derrota des d'abans de caure Barcelona, ja des de l'arribada de les tropes franquistes a Tarragona. A mesura que aquestes van pujant, empenyen gent que va pujant fugint, saben que l'exèrcit vencedor va ocupant territori. Això fa una gran quantitat de força que impulsa la gent que està esporuguida, que no té arrels aquí, que pensa que potser el condemnaran o que per mil circumstàncies està com embogida i creu que ha de marxar i marxen cap amunt.

Alguns altres tornaran però la Retirada, tenint en compte les notícies que arriben, és també producte d'un esglai terrible al qual el general Franco i les tropes franquistes també hi van contribuir. Val a dir que aquests centenars, milers de persones que van marxar, entre ells refugiats i evacuats garriguencs, podien haver-se quedat segurament d'haver prosperat el que els bons oficis internacionals volien, que era concentrar-los al mig de Catalunya, fer camps de

¹¹⁰ Minuts: 09:21 - 10:22.

refugiats o de concentració, per evitar aquesta diàspora. D'haver-ho pogut aconseguir, d'haver-ho acceptat el general Franco, no hi hauria hagut aquesta fugida massiva.

I quan surten d'aquí La Garriga el camí que emprenen és cap a Ripoll, Sant Joan, Camprodon per passar pel Coll d'Ares o Coll Pregon? O se'n van més per la Jonquera. Perquè la família Gracia Bamala, des de la Garriga va cap a Camprodon, no va cap a la Jonquera, però la gent normalment què feia?

Hi ha de tot, és a dir, per exemple, els refugiats i evacuats garriguencs surten de la Garriga en un moment de desori absolut en les autoritats polítiques. A l'ajuntament no podem ja trobar dades que ens facin un seguiment de dir "han arribat aquests per aquí o han arribat per allà", per tant seguiran les rutes convencionals, les rutes convencionals que poden ser en algun cas fàcils, si van per la Guingueta, és a dir si van per Puigcerdà i entren per Bourg-Madame, o podien ser rutes convencionals difícils si és que se'n van per zones del Pirineu que, a més a més, a finals de gener del 39 estaven nevades. Això les fotografies, la documentació ho prova a bastament, van fer per tant camins autènticament dramàtics.

Algun cas saben que se'n va anar a Olot, però cadascú devia seguir el que el devien indicar i sovint improvisant sobre la marxa, perquè, és clar, l'allau de persones va acompanyat de camions, va acompanyat d'exèrcit, per tant una mica la consigna és amunt, amunt, amunt i és una consigna que, tot i que vulguis o puguis controlar, a la realitat és jo no diria un desordre, sinó que és en tot cas un autèntic drama a la recerca que no els esclafin per darrere, que això és el que va passar a Figueres. Hi ha testimonis que fa alguns anys parlaven de gent que marxava i que autèntifiquen el que ja tenim prou documentat que són els atacs de l'aviació del general Franco sobre les columnes de les persones que marxaven...

Els bombardejos aquí a la Garriga no tenen aquesta finalitat, no són contra els refugiats, simplement són per atacar punts importants com l'estació i el camp de Rosanes.

El bombardeig de la Garriga, està fefaent documentat, es produeix per la convicció de que aquí quedaven contingents internacionals. Hi ha dades que expliquen que el 24, 25, 26 de gener hi ha una trobada d'internacionals per tornar-se a organitzar. Això els franquistes ho saben i creuen que estan parapetats a la població de la Garriga. Això ja està prou historiat per un grup de companys que ho han investigat. La població està en alt risc i quan ataquen l'aviació italiana és no només per mirar d'estovar la població, sinó per destruir qualsevol nucli de defensa dels internacionals, la qual cosa és un autèntic disbarat i s'hauria de considerar un atemptat fins i tot de dret internacional.

Llavors era totalment innecessari perquè la guerra ja la tenien guanyada.

La guerra ja la tenien guanyada, és bona l'observació. El 28 de gener va ser un atac amb artilleria des de Granollers contra el camp d'aviació, però l'atac del migdia del 29 va ser

no només per estovar, sinó també per destruir la població amb el convenciment de que hi havia internacionals molt parapetats. És clar que toquen l'estació, però també toquen altres llocs de la població...

Quantes bombes...?

Cent vint bombes.

Cent vint bombes?

Sí, en van tirar més que a Granollers.

Però maten menys gent?

Sí, maten menys gent. Aquí hi ha uns 14 morts. No ens han sortit més i esperem que no en siguin més. El que succeeix és que per sort per a la Garriga, la gran concentració del bombardeig no va produir els efectes que volia la mateixa aviació, és a dir, centrar-ho al poble. Aquesta gran concentració va ser bastant escampada, de manera que toquen el nucli principal de la població que és el centre urbà com l'estació, el Passeig i el carrer Gran, però moltes bombes cauen cap a Samalús i no arriben a fer mal. Per tant, els morts són pocs.

Si el pla d'elaboració que va fer l'aviació s'hagués consumat, és a dir, hagués tocat la població, la Garriga pràcticament hauria desaparegut, perquè anaven a ensorrar-la.

Com Gernika?

Sí...

Hi ha fotos aèries de com cauen les bombes?

Sí, de la Garriga sí, i això ha permès estudiar que estan molt escampades. En canvi a Granollers la concentració va ser en una distància d'una amplada màxima d'un quilòmetre i potser un quilòmetre i mig de llargada, la passada de l'aviació va ser més efectiva en aquest sentit. Va agafar a la població en un minut de molta densificació i totes aquestes característiques fan que es produís més mortaldat.

Tornant als refugiats, al teu llibre indiques: “Els atacs a Barcelona havien donat lloc a que molts barcelonins propietaris de habitatges a la Garriga s’instal·lessin al poble”, o sigui que també hi ha molta gent que ve de Barcelona...

Sí, per això insistia que també hem de tenir en compte gent que procedeix de Barcelona...

Aquesta família, tot i que és de l’Aragó, està un temps a l’Hospital de Sant Pau de Barcelona i des d’allà venen a la Garriga. Per això m’interessa, perquè tot i ser de l’Aragó venen de Barcelona a la Garriga.

Els bombardejos fan que la por dels barcelonins sigui molt gran. On van? On tenen cases d’estiueig, que és la Garriga, o on no tenen cases d’estiueig però saben que trobaran un poble que no quedarà tan tocat com Barcelona. A més, podria ser que la Garriga tingués la protecció de no ser bombardejada, com el cas de Caldes d’Estrac, perquè hi havia diversos consolats. Per tant, en principi se suposa que serà un nucli que es respectarà i no serà atacat. Tot això fa córrer la veu i la permissibilitat de les autoritats tant barcelonines com garriguenques permet o proporciona que aquest gent se’n vagi cap aquí. També per una altra qüestió: aquí hi ha horts, hi ha vinyes, hi ha cases de pagès. La possibilitat d’alimentació serà més gran que no pas en una gran ciutat, una gran urbs com Barcelona.

Insisteixo que parlem de refugiats i evacuats d’una característica molt determinada, però tenint en compte que augmenta molt la població garriguenca, aquesta població que ve de fora també se l’ha de considerar com a mínim evacuada, sinó refugiada. I s’instal·len aquí. A on? **Per la documentació és parla de carrers on hi ha cases, finques grans, potser no tan grans, on s’hi posen les persones. En trobaríem al Passeig, al carrer Anselm Clavé, al passeig Ildefons Sunyol, en trobaríem a molts llocs. Qui ho habilita això? Ho habilita l’ajuntament sota control, com abans deia, i amb un registre on es pugui saber quanta gent hi ha. Amb moltes dificultats a vegades.**

Quin comportament tindrà aquesta gent? De tot, hi ha gent d’extracció social molt baixa i no respecta res a les finques, en algun cas és una mica lamentable perquè hi ha destrucció de cases...¹¹¹

M’estàs dient que els refugiats , tot i venir aquí on els reben els braços oberts, trenquen les cases...?

En algun cas sí, però jo diria que no podríem convertir l’anècdota amb categoria. Què ha passat? Potser han vist objectes que els han agradat, potser han vist metall que podrien potser canviar per alguna altra cosa. Això és el que fa que hi hagi destrosses, però mai m’atreviria a dir que els refugiats fan uns actes que convertiren la qüestió en categoria. Per exemple, desapareixen per furt quantitat de fruita dels horts o de les vinyes, i l’ajuntament es

¹¹¹ Minuts: 07:56 - 08:45.

comença a queixar, però amb la quantitat de gent que ara estàvem comentant, no només de refugiats sinó d'evacuats, com és que del altres es nega la possibilitat que no hi hagi també a les nits qui vagi a assaltar els camps. Potser la mateixa gent garriguenca era qui hi anava. En general no podem imputar només als refugiats una situació en què la gana els feia furstar coses als camps. Podria ser que n'hi haguessin, però també n'hi havia d'altres. Dic això perquè a vegades les documentacions proporcionades s'ha de mirar d'una manera molt acurada i no imputar les coses així com així.

Vaig llegir que al Patronat també hi ha un moment que acull refugiats.

És possible, ara no ho recordo massa bé. El Patronat no és un lloc d'estatge permanent. A vegades arriben i s'instal·len allà per anar-los distribuint llavors en diferents llocs. No és el Patronat un lloc adequat, no té dependències, no té lavabo, no té bones condicions com podien tenir les cases que donaven als refugiats i evacuats.

Has parlat de carrers, has dit Anselm Clavé, tot el Passeig...

I la Ronda del Carril...

Alguna casa en concret?

Hi ha una casa que està a l'altra banda de l'estació anant cap al Sud. Una casa esplèndida, molt i molt gran que recull refugiats, és de les cases que segurament va acollir més refugiats. Fa cantonada amb la carretera de Samalús. És un gran habitatge i allà hi havia molts, molts refugiats. És de les grans. Vaig verificar que hi havia hagut una gran quantitat de refugiats.

Quan parlem d'una gran quantitat de quants parlem? De 50, de 60, de 20...?

Per exemple, aquí tinc dades: 15 refugiats, al carrer Anselm Clavé 8, al passeig d'Ildefons Sunyol 7, a la Ronda del Carril 38, en un lloc n'hi ha 2, en un altre lloc 30, en un altre 8, en un altre 15, en un altre 9, un altre a la Ronda del Carril 48, en un altre 50... Depèn de la capacitat de l'habitatge. Aquesta casa és de les importants que recordem. És un dels llocs en que n'hi ha més, segurament s'hi van habilitar més possibilitats d'espai.

Això no sé si ho sabràs, almenys jo no ho he trobat: vaig llegir que mentre aquesta família s'està aquí a la Garriga, el pare treballa de jardiner a la Fundació Negrín. No sé què és això de la Fundació Negrín. N'has sentit a parlar? Sé qui és Negrín, però la Fundació Negrín a la Garriga...

Jo no en tinc pas constància. Així com sí que et diré que hi ha un Club de refugiats. A finals del 37 els refugiats s'organitzen, potenciat bàsicament per gent refugiada del Nord, seguint la seva tradició de grups. Tenen una altra manera de concebre les relacions i busquen tenir més bons contactes entre els refugiats i també amb la població. Això fa que es creï aquest grup, fins i tot amb càrrecs.

La seu és aquí a la vora de casa teva?

No, al costat de casa hi havia el Comitè. No, no sé on podien tenir instal·lat l'estatge. Possiblement hauria de trobar-ho, però el que és important és la composició, gent d'Euskadi i gent d'altres llocs que demanen el vistiplau per part de l'ajuntament. La voluntat era aquesta, sentir-se més compactes, possiblement ajudar-se més entre ells, però l'ajuntament d'aquell moment, contesta que no dona els permisos fins que no els donin autorització per part d'alguna Conselleria de la Generalitat i que mentrestant cal anar veient com van evolucionant les coses. Sembla una mica rar perquè no pot passar res perquè aquesta gent es vulguin associar. El que sembla és que la temença de l'ajuntament de la Garriga era que no esdevingués, en termes moderns, un grup de pressió que vingués a afegir-se als problemes que ja tenia l'ajuntament. Això és una anècdota, no en tinc més dades i no n'hi ha més a l'ajuntament per saber què va passar, però s'organitzen.

Estem parlant tota l'estona de xifres de mes a mes... cada mes diferent, però en total, sumant-los tots, podríem dir que la Garriga té quants refugiats?

El màxim, el sostre és de 800. Possiblement aquesta seria la xifra més fiable... serien 900 gairebé perquè la xifra de l'1 de juny del 38 és de 900, però essent fidels a l'estadística, la pregunta és molt correcta per part teva, quants van passar? Segurament milers perquè una cosa són els computats en aquella època, però que passin, marxin que potser s'hi ha estat poc... El sostre sembla aquest. Controlats, el sostre són 878, però aquests 878 no sempre són 878, pot ser un aiguabarreig de diverses persones de diverses procedències. Les estadístiques són fredes però també són interessants de mirar. De l'Aragó n'hi ha 323 en un moment determinat, fins i tot de Sevilla, n'hi ha 14, de Santander, que n'hi ha forces, 68. Coincideixen aquests? No, no sempre deuen coincidir.

Però sí que estarem d'acord que la Garriga des de Barcelona i des de la resta de Catalunya Sud es veu com un lloc segur fins que els nacionals avancen i la gent sent que ha de fugir.

Sí, sí, al final de la guerra tampoc es respecta el fet de que sigui una població amb consolats. Tampoc podem saber ja mai, podem saber una xifra aproximada, de la gent que hi havia als consolats. A la Torre de Can Matas hi havia un consolat rus, també se'n diu la Torre de Sant Josep. És curiós això, els soviètics no són molt de Sants Joseps. Quanta gent hi havia? Centenars evidentment no. Al consolat de la República Dominicana, quanta gent hi havia?. Altres consolats potser de facto hi eren però no posaven bandera per indicar-ho, més aviat se n'amagaven. Evidentment també hi devia haver contraespionatge, això segur. Per tant, és un tipus de població que també s'hauria de computar: refugiats, evacuats i aquesta població flotant però que no es dispararia a centenars de persones, però que entre aquests i els barcelonins les xifres pujarien. On constaven aquests barcelonins? A Barcelona, però s'estaven aquí. Per això les xifres, i tornem al començament, parlen de 8.000 habitants al 38, però potser eren 10.000. D'uns inicis de població de 3.300 i escaig que hi ha a la Garriga el 1936 a 8.000 o 10.000 al 38, d'algun lloc han de sortir i s'han de tenir en compte. Llavors tornaran a baixar a 3.000 i escaig al desembre del 39, però hi ha hagut una eclosió importantíssima.

I tornant a la Retirada aquí a la Garriga i en general, l'aspecte de la gent, com era? Deixat, trist...

Dramàtic, jo suposo que si haguéssim de fer literatura amb tota la serietat del món arribaríem a les definicions més acurades possibles, però sabem que l'aspecte dramàtic és així per la gent que ho ha explicat. El meu pare, per exemple, va passar per aquí amb la Retirada a peu procedent del front de l'Ebre, tenia 20 anys, pujava amb un escamot de vailets que estaven dins de l'exèrcit derrotat i el que pot explicar ell és una misèria de la vida. Li queda poca fortalesa malgrat ser una persona de 20 anys, amb quasi bé tres anys de guerra, havent vist amics, companys destrossats, ferits, morts, amb una caminada llarguíssima cap no se sap a on. En passar per la Garriga li van donar permís per anar a acomiadar-se de la família per després seguir cap amunt. El que ell explica de la seva vivència i el que veu als altres és un capítol d'una vida autènticament gairebé de desesperació, tot i que no s'ho permetia perquè havia de subsistir amb la idea de "tornaré, tornaré". És la força mateix de voler subsistir.

Què explica la gent? A casa meva, el meu pare era un vailet de 20 anys i m'explicava el pas per la Garriga. Tampoc em vull oblidar de recordar, per exemple, la seva arribada a Arbúcies, famèlic com tants. Hi ha un moment, quan anaven a menjar, feia dies que mal menjaven, en que hi ha un atac de l'aviació i les bombes destrueixen el perol, el menjar, maten alguna persona, en fi, caòtic, no? I l'arribada al pas de la Guingueta cap a Puigcerdà, havent d'acomiar-se d'alguns companys i entrar a França i anar a un camp de concentració, que va ser el d'Argelers. Per tant, la seva història no era només el pas per la Garriga, era una sortida, una remembrança des del 18 de juliol, una anada cap al front de l'Ebre, la permanència aquí a la Garriga, que va fer de mestre perquè el varen habilitar com a mestre, tenia 17 anys o 18 perquè era estudiant i el varen habilitar per fer de mestre, li varen donar el grau de comandant de cultura, fixa't tu, fer de mestre al front de l'Ebre i tota aquesta trajectòria per després anar a un camp de concentració i tornar, perquè el reclamen i l'avalen la seva família i anar a Vitòria

a fer el servei militar tres anys més. Són sis o set anys pràcticament de vestir de militar. És una imatge d'una anada i d'una retirada, d'una situació absolutament caòtica. No només és el pas per la Garriga...

El que expliquen la família de la meva mare i la meva mare, també ella llavors tenia 20 anys, el que diuen els meus avis per part de mare és el pas d'alguns internacionals a la nit que cantaven per la Garriga injuriant Franco, una mica també per donar-se ànims en italià, eren italians evidentment i reclamaven la "testa" de Franco. El record de demanar-los ganivets, perquè teníem carnisseria, per mirar si podien aprofitar algun xai, per la gana, quan se'l trobessin. Un autèntic, abans ho deia, drama personal i col·lectiu. Ja no diré que els dies que van precedir l'entrada de les tropes franquistes la corrua de gent que passava pel carrer Gran era constant, amb farcells, amb un carro, amb una carro de mà, amb un carret. Era gent que anava amb tot, amb matalassos, era gent amb molta incultura i molt castigada per la guerra i per tant la por... Sé, això m'ho han comentat algunes persones, que en arribar a la Garriga alguns enfilaven cap a Samalús, ves a saber perquè, potser per fer més via i anar cap a la costa, però preguntaven aquí si faltava molt per arribar a França, anant a peu. Això és una situació d'humiliació terrible de la dignitat humana perquè no n'hi havia necessitat, Franco no tenia cap necessitat. És a dir Franco voluntàriament va voler escombrar el país, el darrer baluard de la República i que no quedés ningú, no només dels nois militars que estaven vençuts, sinó algú que pogués tenir algun sentiment republicà o antifranquista. És de les crítiques més dures que s'han de fer perquè és d'una inhumanitat, d'una falta d'humanitat espantosa.

Puc parlar del cas d'un soldat, un noi d'Olot de 20 anys que, coneixent la família de la meva mare, una nit va venir a trucar les portes de casa sabent que arribaven les tropes dites nacionals per veure si es podia amagar a casa i li vàrem dir: "Per què?" i va dir: "És que jo no vull marxar, no vull marxar, jo no he fet res, m'han militaritzat com a tants i voldria demanar-vos ajuda perquè quan entrin els dits nacionals em presentaré i espero que no em passi res". Doncs això és un drama, el tema és que no el coneixien de res, només coneixia de vista la meva mare. I d'entrada li diuen que no el poden ajudar perquè si entren i troben aquí un soldat temen que agafin llavors al meu avi que devia tenir uns 40 anys llavors. La qüestió és que aquell noi va marxar i la meva mare i una persona que treballava a casa en aquells moments, a la carnisseria, van parlar amb els meus avis i aquests varen acceptar que elles dues a la nit, amb molta por per cert, l'anessin a buscar per dir-li: "Vine a casa". Al final va entrar aquest noi a casa i el meu avi va marxar i va anar a una vinya a amagar-se perquè als nacionals els hauria semblat molt estrany trobar un jove i un home adult a la mateixa casa, què hauria passat? Els va semblar en aquells moments que era així. Aquest home va estar eternament agraït. Jo el recordo que tota la vida va anar venint aquí amb la família, recordant que li van salvar la vida. Bé, situacions que no només són la corrua de gent que marxa, sinó la gent que s'amaga, la gent que, en fi... Errors de soldats que van entrar creient-se que això era una població on havien entrat els franquistes i es van equivocar i els van assassinar, internacionals els van assassinar. Els van agafar i els van passejar per tota la població i els van assassinar. Això és també dramàtic, és una cosa espantosa, espantosa. És la bogeria del moment.

Quan ja hi ha els nacionals aquí a la Garriga es mata bastanta gent?

No, hi ha la dada d'aquestes dues persones...

No es produeixen afusellaments?

Quan entren hi ha dos soldats que van ser assassinats. Poc abans d'entrar dos persones que van morir, dos vailets, dos soldats que es van equivocar.

La gent explica moltes històries, però la veritat és que mirant-les de comparar la memòria fa fer errors

Aquí entren l'1 de febrer.

Entren l'1 de febrer aquí a la Garriga, entren el 28 de gener a Granollers, però del 28 a l'1 passen el 29, 30 i 31 i es queden frenats per la por que abans comentàvem de que hi haguessin internacionals a la Garriga. El 28 a la tarda tiren al camp d'aviació, el 29 bombardegen per estovar i ensorrar qualsevol defensa de la població, la sort de la Garriga és que no la toquen de ple, reposen el 30 i el 31. I la pinça de les tropes que avancen segueix i aquí entren l'1.

Pràcticament aquí, com abans deia, de refugiats podia ser que en quedés algun. Em sembla que el dia del bombardeig, el 29, queda algun internacional. Quina feina fan? La de desmuntar els ponts per evitar el pas de material, de tanquetes... el que fan com tot exèrcit és mirar d'esbotzar algun pont perquè els altres no vagin tan ràpid, perquè anaven certament a tota velocitat.

Però què destrueixen? ponts...?

Sí, per exemple intenten dinamitar el pont de l'Ametlla, el que passa és que tot això és poc operatiu. A Granollers sí que és més operatiu. És el que fa qualsevol exèrcit. L'exèrcit nacional també de manera absolutament barroera va artillant, va bombardejant. A Granollers toca indústries en els darrers bombardejors del 24, 25 i 26 de gener del 39. I et preguntes què estan fent? Estan ensorrant les indústries que faran servir ells mateixos després? És a dir, Franco tenia un concepte de guerra de destrucció total. Això ho prova també la Retirada i el tractament que fa dels evacuats i refugiats, tractament de guerra d'acord amb el codi militar més estricte. No només es tracta de guanyar, sinó de destruir, que no quedi res. Això és la tècnica que va seguir al Marroc, és africanista. Aquests militars són africanistes, la guerra ha de ser així.

M'agradaria altre cop tornar al fet que Franco va bombardejant els camins mentre es va fent la Retirada, tot i que les seves tropes encara no hi ha arribat. Sap que la gent està marxant a França i els bombardeja.

Sí, ell això ho té claríssim. Hi ha bombardejos de tipus estratègic com pot ser el de Granollers, per algunes indústries, de fet allà bàsicament va a per la central que subministrava el fluid elèctric i les estacions, segurament també per algun magatzem de construcció d'aviació...

La Garriga és tàctic, més que estratègic. En terminologia militar se'n diria tàctic, esto-var la població, atemorir, que quan arribin no trobin cap resistència, però és clar a part de tàc-tic, amb enfrontament o sense ja anem deixant això com un camí de roses, que ho trobin pla-ner. Això és el que fan a la Garriga i és el que van fent cap amunt, allà on sigui. Els bombarde-jos de Figueres són terribles, són autènticament terribles, és a dir, ell sap que ningú té defensa, no poden defensar-se però ell ho va estovant, estovant, estovant... és el càstig, la destrucció fins i tot de la personalitat. Això s'acabarà de consumir en els camps de concentració, que és un altre tema. I això s'acabarà de consumir per la gent que empresonen dintre del món de les presons. És a dir, el concepte del general Franco, dels guanyadors és no només guanyar un conflicte, sinó mirar que la persona quedi absolutament destruïda.

Per tant es va a matar a les persones?

Es va a matar a les persones ideològicament, no només físicament, es va a matar ideo-lògicament. És clar, algú pot dir que això és molt exagerat, però no ho és gens, està dintre dels paràmetres militars i dintre dels paràmetres del feixisme i dintre dels paràmetres d'un règim casernari com va ser el general Franco. Això s'ha amagat molt i per això en el moment de la transició, que és quan és podia haver fet això que s'anomena passar comptes, és a dir fer justí-cia perquè això va ser inhumà, no es va fer res. S'haurien de demanar responsabilitats no no-més pel 36, 37, 38 i 39, sinó per tots els judicis que es van fer, per tots els empresonaments, per tots els exilis. Llavors era el moment de fer-ho i llavors no va passar res. Els mateixos fran-quistes s'amnistien a les mateixes Corts espanyoles, una cosa que en dret internacional és increïble. S'auto-amnistien, cosa que no ha fet Xile, cosa que no ha fet Argentina, per això ara les vies que hem de fer per evitar aquesta auto-amnistia, que no existeix en dret internacional, és anar a recórrer a Xile o a l'Argentina per demanar justícia perquè una cosa és el perdó i l'altra la justícia. Encara que es doni el perdó el que no es pot evitar és fer justícia. És a dir, si dones perdó però no fas justícia això és un error de cara a la construcció de la humanitat. Su-posito que m'explico...

Sí, sí, perfectament...

Es pot perdonar el que es vulgui però amb justícia. Els jutges també ho apliquen: que-daràs perdonat però has de fer això. Aquest és el tema que encara al cap de tants i tants anys estem discutint a l'estat espanyol.

ASSUMPTA MONTELLÀ (58 minuts)

Què passa un cop tots els refugiats creuen la frontera? Primer de tot, quines dificultats tenen al creuar la frontera? La majoria van als camps? Quin percentatge de refugiats va als camps?

Bàsicament la gent quan creua la frontera té el problema que França no esperava tanta gent. Havien parlat amb el govern de Negrín, aquests els hi havien dit que com a molt arribarien 50.000 persones i n'arriben 500.000. És clar, això els desborda, desborda qualsevol govern, tot i que evidentment haguessin pogut reaccionar de manera diferent i ser més hospitalaris, però de seguida posen la seva guàrdia colonial francesa, els senegalesos, que fan la feina bruta de carcellers i, és clar, aquesta gent fa una rebuda poc amable, per dir-ho d'una manera suau a aquella munió, aquell tsunami de gent que creua la frontera. El govern francès utilitza la seva seguretat nacional, això vol dir que vol controlar aquella població que arriba sense la certesa de saber si són persones respectables, veient que poden venir desesperats, poden robar i fons i tot poden matar. Per tant, el que intenten és concentrar tota aquella població que entra per poder tenir-ne un control.

De seguida, sense pensar-s'ho massa i de manera improvisada, veuen que sense massa preparació ni programació els únics llocs on poden tenir tota aquesta munió de gent són les grans platges del Rosselló francès, bàsicament la platja d'Argelers, la més gran. Què passava? que tota la gent que entrava a França, tant si entrava per Guingueta d'Ix, com pel Coll d'Ares, com pel Coll de Malrem, a l'Alta Garrotxa, o per Banyuls o pel Pertús, o per Portbou, tothom anava a parar a la llera del riu Tec i llavors al riu els concentraven i els duïen cap a avall fins al mar. Això els permetia una mena de control perquè ningú s'escapés. Era molt difícil, tot i així, controlar tanta gent però van intentar de fer-ho d'aquesta manera. Els senegalesos eren molt bel·ligerants a l'hora de custodiar aquesta gent.

Això va fer que tothom anés a para a Argelers, a la platja d'Argelers d'entrada i quan aquesta va estar plena van continuar portant gent cap al camp de Saint Cyprien o Sant Cebrià i després el de Barcarès, finalment les planes de Ribesaltes i després altres camps que varen anar obrint. Però la seva dificultat va ser que no havien previst aquesta entrada massiva de gent i, per tant els recursos que havien previst per poder atendre les necessitats de la gent eren molt precaris. Però jo sempre he estat molt crítica perquè, si van tenir prou mitjans per poder posar fil ferrats per tancar-los, també haguessin pogut tenir mitjans per poder tenir mantes seques, per poder fer que quedessin una miqueta més aixoplugats d'aquell fred, d'aquell vent i d'aquella pluja.

Per tant, estem d'acord en què l'actuació de França és dolentíssima, o sigui, que ho haguessin pogut fer bastant millor?

Jo soc molt crítica amb el govern francès i, de fet, els historiadors francesos de manera tradicional sempre han passat de puntetes sobre aquesta etapa tan fosca de la seva història perquè evidentment costa molt reconèixer que no van fer tot el que havien de fer. També he de dir que aquí s'esperava molt més, i quan esperes molt d'una cosa i no passa aleshores hi ha

una decepció molt gran. Tothom esperava molt de França, que és un país que sempre ha estat defensant aquests valor democràtics i aquest esperit revolucionari i que era una república com la nostra. Tothom pensava que França ens rebria amb els braços oberts i es van trobar realment amb un gran fracàs i això va ajudar a què aquesta poca ajuda de França encara fos més negativa perquè n'esperaven més. Si no n'haguessin esperat tant potser l'actuació francesa hagués estat dins de, entre cometes, la normalitat dels estats i les democràcies europees que sempre es renten les mans quan veuen que hi ha un marron. Van fer-ho ja amb el Decret de No Intervenció en plena guerra civil i, per tant, una vegada més les democràcies europees passen. Però en aquest cas els exiliats republicans emparats en la legalitat del govern de la República, que encara que hagués perdut la guerra eren el govern legítim, esperaven molt de la República francesa i el desengany va ser encara més gran.

Avui dia encara s'amaga això, no? A Argelers, per exemple, el monument del cementiri està enmig de dos càmpings, allà perdut, on ningú no se'l figura...

Sí, a vegades sap greu veure que avui en dia per exemple Argelers, que és una platja on jo mai m'hi banyaria perquè sé la pena que hi ha en aquella sorra, és un municipi dedicat al turisme. Quan hi vas a l'hivern pots fer-te una miqueta la idea de què va ser aquell patiment, aquell fred, aquell vent, aquella sorra, aquella platja deserta, però quan hi vas a l'estiu i veus aquella platja plena de banyistes, on la gent crida i riu, doncs t'ho mires amb una certa distància i pena.

Fa poc hi vaig anar amb un grup i hi havia una adolescent, una nena de 13 o 14 anys. Malgrat l'ambient festiu de la platja, vam arribar a explicar coses realment dures i hi havia gent que ens acompanyava que s'emocionava. Mentrestant hi havia banyistes que passaven, amb els atuells d'anar a la platja, alguns que feien footing i ens miraven i aquesta nena em va dir: "Què creus que deuen pensar quan ens veuen plorar?" És clar, també és una pregunta que em faig: què deuen pensar els francesos d'avui en dia quan veuen que anem a les seves platges i plorem? Podem entendre que poden explotar com a platja turística la platja de Normandia, perquè allà va haver-hi un desembarcament amb moltes morts perquè era una acte bèl·lic, però és que Argelers no, a Argelers van haver-hi molts morts per culpa d'una deixadesa governamental.

Per tant, sempre penses que els francesos o no saben o no volen saber, però és cert que fa pena quan vas cap a la banda d'Argelers, al cementiri sobretot, on hi ha aquell càmping amb aquella alegria amb què surten tots per anar-se a banyar, davant d'aquella làpida amb tants noms allà inscrits i més quan a França a cada plaça de cada poble sempre hi ha una làpida en memòria dels fills que van lluitar no en una guerra, sinó en dues guerres. Aquest poc respecte que tenen pels nostres morts sempre sobta.

Sembla que estiguin esperant poder tirar a terra el cementiri dels espanyols, posar un càmping i començar a fer negoci...

A més a més, ells sempre anomenen el camp d'Argelers no com a camp de concentració, sinó com a camp d'acollida, i l'acollida que van fer a Argelers no és ben bé el que nosaltres pensem que hauria d'haver estat i sempre en defugen d'aquest concepte de camp de concentració perquè per a ells els camps de concentració són els camps nazis, però Argelers va ser un camp de concentració per anar concentrant, acumulant gent.

De quines xifres parlem? Quanta gent realment va als camps?

Sempre es parla de mig milió de persones com a xifra rodona, però de fet els informes ens diuen que estem al voltant de 476.000 persones, 485, 491... però mai per sota dels 450.000. És molta gent de cop perquè això va passar només en dues o tres setmanes.

Estàs parlant dels camps o de l'exili?

Ah, de l'exili...

Jo pregunto pels camps, perquè els refugiats tinc entès que són mig milió, però als camps, per exemple a Argelers, quanta gent hi arriba a haver?

Als camps... a Argelers es parla sempre de 100.000 persones, a Sant Cebrià es parla de 90.000, al camp del Barcarès de 76.000, però aquestes xifres oscil·len perquè aquests camps eren una mica uns vasos comunicants, quan se'n buidava un se n'omplia un altre. I també hi ha diferents etapes, diferents períodes, perquè el d'Argelers es tanca el novembre del 42 i aleshores només hi quedaven unes xifres residuals, unes 8 o 10.000 persones, per tant les xifres van canviant en funció de l'etapa que té cada camp i de la cronologia segons el que està passant en aquell moment, perquè és clar, acaba la guerra civil espanyola però comença una altre conflicte, el setembre del 39 començava la II Guerra Mundial. Per tant, aquell escenari francès canvia radicalment. A vegades a mi em fa pensar molt recordar el que un exiliat em comentava: quan va arribar a la frontera amb França li van prendre el fusell que duia perquè venia de lluitar aquí, i ell va dir als gendarmes "No el guardeu massa lluny perquè ara us tocarà a vosaltres agafar-lo". La Guerra Civil espanyola va ser el primer capítol del que vindria després, la II Guerra Mundial. Per tant, els camps es van anar buidant o omplint en funció del que estava passant ja en el context històric internacional.

Fins a quin punt els afecta la II Guerra Mundial als presos dels camps?

Els camps estan molt condicionats per la II Guerra Mundial. Si agafem Argelers com a camp tipus de referència, al principi la gent s'espera perquè ha fugit, estan desorientats, es pensen que França els rebrà bé i veuen que no, però s'esperen. Hi ha el drama del fred, del

vent, de la pluja i, és clar, això fa que la gent esperi que els estats moguin fitxa, no només el francès sinó també l'espanyol. La gent marxa pensant que la guerra encara continua. De fet això és així perquè la guerra ha acabat per Catalunya, però no per la resta de l'estat espanyol i els exiliats estan a l'espera dels esdeveniments. Així arribem fins l'1 d'abril del 39, és aleshores quan Franco proclama que s'ha acabat la guerra i que ell n'és el guanyador.

El govern francès se'n va ràpidament als camps d'Argelers i Sant Cebrià hi diu: "Franco ha guanyat la guerra i diu que tota aquella gent que no tingui les mans tacades de sang poden tornar". Hi ha gent que s'ho creu i hi ha gent que no. La majoria no s'ho creuen perquè ja saben la repressió que fa servir Franco i marxa poca gent, marxen uns 20.000, però 20.000 són pocs en proporció dels que queden. I els que queden han après una mica a sobreviure allà, ja és l'abril, ja no fa tan mal temps, ja la pluja, el vent i el fred ja no són tan crus com quan van entrar i així es van més o menys reorganitzant. Fins que arriba el setembre. A l'agost-setembre hi ha la verema, allà és una zona de molta vinya i la gent local s'adonen que Argelers pot ser un bon lloc per anar a buscar mà d'obra barata i demanen gent que pugui sortir del camp per anar a fer la verema.

Del camp d'Argelers només es podia sortir en tres supòsits: un que tornessis cap a Espanya. En aquest cas et deixaven sortir, et portaven fins a la frontera i allà t'esperava la Guàrdia Civil i a partir d'aquí cadascú tenia una sort diversa, en funció de la denúncia que pogués o no tenir pendent. Un altre supòsit per sortir dels camps és que hi hagués algú a França, familiar o amic, que respongués per tu i, per tant, així sorties sota la responsabilitat d'una altra persona. D'aquesta manera consideraven que no eres cap delinqüent i que no podies fer cap acte vandàlic perquè ja hi havia algú que responia per tu.

Un tercer supòsit és que trobessis feina. Si tenies feina, tenies contracte, si tenies contracte tenies papers, més o menys com ara, encara que fossin papers provisionals. Tenies un contracte de treball que lligava amb uns papers que et permetien circular per allà lliurement. Pensem que si te n'anaves d'Argelers perquè t'escapaves, a la primera cantonada podien demanar-te els papers i, si no els tenies, et tornaven a portar cap allà. En canvi si tenies feina tu podies justificar perquè estaves en aquell lloc. Per tant, gràcies a la verema, molta gent va poder sortir perquè tenia un contracte encara que fos provisional de dos o tres setmanes. Però quan s'acabaren els contractes de treball i havien de tornar en teoria al camp, molts es van espavilar, perquè ja sabien l'idioma, sabien més o menys com podien buscar ajuda. El que van fer molts quan van acabar el contracte va ser en primer lloc comprar-se roba neta perquè si vas vestit d'exiliat, brut i mal afaitat, de seguida et demanen els papers. Si en canvi anaves, més que ben vestit, de persona normal, ja era cosa de mala sort que un gendarme et demanés els papers. Les dones, per exemple, quan havien de tornar al camp i no volien perquè havien tingut aquest espai de feina, la primera cosa que feien era comprar-se un barret perquè les franceses sempre duïen barret. Si les dones es posaven un barret passaven molt més desapercebudes.

Per tant, hi ha aquest impasse en què la gent s'espavila, uns més altres menys. Hi ha alguns que són molt espavilats i de seguida busquen feina d'una altra cosa o s'amaguen o busquen complicitats. Llavors comença la II Guerra Mundial i el govern francès va a buscar gent a Argelers perquè els ajudin a fer fortificacions com la línia Maginot, per exemple. Per tant, tam-

bé surten. Evidentment a preu d'esclaus, els fan treballar molt però poden sortir d'aquell infern que és el camp d'Argelers. Després molts surten o s'escapen o poden arribar a sortir ja que reben ajuda de fora perquè comença la Resistència francesa. Molts entren a la Resistència francesa, col·laboren amb els francesos, desitgen, esperen o es pensen que els aliats, en aquest cas la França lliure, quan acabin la guerra i la guanyin, ajudaran a Espanya per fer fora Franco. Molt exiliats d'Argelers surten amb la complicitat dels mateixos francesos de la Resistència que els ajuden, s'ajuden mútuament per intentar lluitar, ara sí, tots contra un enemic comú que són els nazis.

Tot plegat fa que el camp tingui oscil·lacions. N'hi ha que no surten fins al final, fins al novembre del 42. Què passa en aquell moment? El novembre del 42 arriben els nazis a la zona lliure, a Argelers i aquests que estaven encara allà esperant, que no sé què esperaven, unes 8.000 o 10.000 persones, es troben que els nazis tanquen el camp, però abans porten tots aquestes persones en camions i en tren cap als camps d'extermini. El novembre del 42 es tanca el camp d'Argelers, els altres s'han tancat una mica abans perquè la gent va sortint i entrant, però acaben sent camps poc operatius i l'únic camp que queda, que segueix és el camp de Ribesaltes, perquè els nazis el fan servir per tancar no només els republicans que hi havia sinó també els jueus, els gitanos, i tota aquesta mena de gent. Aprofiten el camp de Ribesaltes per poder posar els presoners que van recollint durant aquesta etapa.

Una curiositat, estem parlant de 100.000 persones als camps i 500.000 refugiats, què se'n fa dels altres 400.000?

Repartits, perquè si tu mires un mapa del camps de concentració pel Sud de França de costa a costa veus que n'hi ha molts. Els van repartint, els van redistribuint. El primer camp és Argelers, a partir d'allà ve Sant Cebrià, el Barcarès, Ribesaltes, Brams, Agde, Bernet, etc. Van redistribuint els refugiats que van arribant.

Hi ha molta gent que torna a Espanya també. Hi ha gent que marxa però després diu: "Què fem? Ens tracten malament, tornem". Depèn de cada cas.

Però fins a quin punt els deien "a Espanya pots tornar si no tens les mans tacades de sang", com has dit, i això era mentida?

El que volien els francesos era que marxessin i per tant posaven un pont de plata perquè tinguessin la intenció de tornar.

Franco els estava esperant realment amb les mans obertes, dient "veniu tranquil·lament"?

Això és molt aleatori perquè hi havia persones que tornaven cap a aquí i no els passava res. Depenia del seu historial. Si eres un comissari polític del Partit Comunista era molt perillós que tornessis... Però podia haver-hi gent que no tenia res a veure amb la política, que va marxar perquè era soldat republicà, o perquè va veure que el del costat també marxava i per por o

per mimetisme també va marxar i quan va arribar aquí de tornada no havia de patir per res, però podia ser que aquí a l'Espanya dels vencedors hi hagués algú que li tingués mania o que sabés alguna cosa que el podia perjudicar i les denúncies eren anònimes. Per tant, sovint trobem persones que no havien fet res i que són posades a la presó i fins i tot són executades. I en canvi persones que possiblement tenien un càrrec significatiu no els va passar res perquè en el poble on vivien ningú va dir res. Llavors això de les denúncies és molt aleatori. Gent que no havia fet res, va acabar morint i, en canvi, gent que possiblement tenia alguna responsabilitat va anar a la presó uns anys, després va suportar unes purgues o va haver de presentar-se al caserna de la Guàrdia Civil periòdicament, sempre vençut, sempre callat això sí, però no va pagar amb la seva vida la repressió. Molta gent que va tornar, si era dels rojos, si era de l'exèrcit republicà habitualment acabava a la presó, però la presó era molt perillosa, depenia d'on estaves... Hi havia camps de concentració de Franco que cada dia passaven llista i si aixecaves el dit, et posaven en un camió i a l'endemà ja no tornaves a la presó, tot era molt insegur a l'Espanya de Franco, ningú no donava res per segur, que no et passaria res. Aquí per qualsevol cosa ja et penjaven una sentència de mort. Hi havia molts que deien: "No volem tornar, no volem demanar perdó al dictador, no volem ser vençuts".

Hi ha un exili molt diferenciat del que es queda a França, on molts d'ells acaben tornant a Espanya perquè la circumstància europea posa molta pressió perquè marxis de França, com per exemple el que se'n va a Mèxic. Normalment els exiliats de Mèxic són gent que sempre tenen la sensació que mai no van perdre la guerra perquè a Mèxic es van aixecar cada dia cantant l'Himno de Riego de la República.

Els intel·lectuals, estem parlant de Pompeu Fabra, de Mercè Rodoreda, Rovira i Virgili, etc., eren persones a qui la Generalitat de Catalunya va intentar aixoplugar una mica la seva marxa quan el seu govern va haver de començar a organitzar l'exili massiu. Molts eren grans com per exemple Pompeu Fabra, no era cap jovenet que pogués pujar muntanyes per fugir. Per tant, van intentar buscar la manera de que passessin la frontera amb una certa garantia, alguns van passar amb el bibliobús per exemple, un autocar que era una biblioteca que anava als fronts. La van fer servir per poder posar allà dintre el Pompeu Fabra, el Rovira i Virgili, etc. Aquests van ser dels que varen marxar així.

Hi ha un llibre del Rovira i Virgili que es diu "Els darrers dies de la Catalunya Republicana" que explica aquest pas dels intel·lectuals i, és clar, no les tenien tampoc totes perquè varen passar entremig de la gentada, enmig de les bombes que queien a l'Empordà i, per tant, haguessin pogut morir en qualsevol dels bombardejos que hi va haver a Figueres, però, si més no, tenien papers perquè el govern de la Generalitat des del punt de vista diplomàtic va buscar visats, papers, passaports per aquests intel·lectuals i, quan creuaven la frontera tenien un reconeixement de qui eren i evidentment no els va tocar anar a Argelers. A Argelers anava la gran massa, el senyor de la cantonada, aquell soldat del batalló que no portaven papers, que ningú sabien qui eren. Aquests indocumentats són els van anar a parar a Argelers, però els grans intel·lectuals que la Generalitat aixoplugava perquè poguessin creuar amb garanties anaven amb la documentació en regla. Pere Bosch i Gimpera va ser, per exemple, una de les personalitats del govern de la Generalitat que es va passar una setmana sencera sense dormir anant als consolats de Figueres per aconseguir documentació, papers per a tots aquests intel·lectuals i quan en tenia uns quants ho portava al Mas Vergés, que està a Agullana, i llavors

donava aquests papers als qui s'estaven esperant. Aquesta gent quan entrava a França enmig de la multitud de gent tenien el privilegi, ja que portaven papers, de ser posats en un altre grup de gent no destinada als camps. Això permetia poder arribar a l'ambaixada espanyola a París o a Perpinyà i això permetia, si més no al primer moment, estalviar-se el primer cop, després cadascú tindria sort diversa, alguns van anar a Mèxic i altres es van quedar a París fins que van entrar els nazis, altres van anar a Londres, però diguem que tots els intel·lectuals amb aquesta garantia dels passaports i dels visats van poder escapar de la gran massa de la gent indocumentada que va anar a parar a Argelers.

Quines condicions de vida hi havia als camps?

Les condicions de vida a Argelers, i dic Argelers perquè va ser el més dur perquè va ser el primer, va ser molt difícil perquè no hi havia res, només aigua, sorra i vent, amb un hivern molt cru, amb molta pluja i, és clar, estar-te una hora en una platja que plou és dur, però quan portes ja quatre dies allà sota i que no para de ploure i que fa molt fred, les condicions són molt dures. L'única cosa que van fer va ser posar fil ferrats per controlar la gent perquè, és clar, vas posant gent però quan en tens 100.000 has de posar uns límits per tenir més control.

La veritat és que van estar tots aixoplugats amb els seus propis recursos, portaven mantes i amb canyes de la riera es feien unes xaboles, amb trossos d'uralita o de ferralla dels camions es feien un sostre. Hi ha moltes fotografies d'aquesta etapa d'Argelers.¹¹² Així van estar fins a l'abril, morint molta gent per causa sobretot de la climatologia i de la deixadesa, de la gana, de la set perquè no hi havia aigua potable i això era molt dur. Els gendarmes van començar a implantar al cap d'unes quantes setmanes unes bombes d'aigua perquè bombegessin l'aigua del subsòl. A la platja l'aigua del subsòl és el mar i l'aigua era salada, això provocava moltes diarrees i això encara va afegir més morts als que ja hi havia pels constipats i per tot plegat.

A partir de l'abril, que és quan decideixen fer alguna cosa més perquè veuen que la guerra espanyola ja s'ha acabat i que aquella gent no marxa, és quan comencen a repartir fusta per fer barracons i llavor entrem en una segona etapa d'Argelers i d'altres camps en la qual hi ha uns barracons per 50 persones cadascun, amb unes latrines, amb un cert control, però és clar són barracons en els quals el terra sempre és de sorra, on els polls continuen existint, la teulada és d'uralita o de ferro, de planxa, que fa molta calor a l'estiu i molta fred a l'hivern, les diarrees encara continuen, les rates... tothom en parla molt de les rates perquè mossegaven molt a la gent quan dormien, la gana perquè el menjar no arribava per a tothom. Tot plegat era molt precari.

Això va fer que les condicions d'Argelers, la set, les rates, els polls, les puces, i aquella inclemència del temps que, o feia molta calor o feia molta fred, o plovia, o el vent sobretot, és terra de vent, però no vent... allò són vents de veritat, per tant la sorra que se't posava per tot arreu. No et mataven com els nazis perquè no anaves al forn crematori, però sí que la situació d'Argelers era molt dolenta perquè el vent, la pluja, el fred, la gana, la set i sobretot aquesta

¹¹² Minuts al documental: 25:50 - 27:08

deixadesa de quedar-te darrere de la tanca i dir "Què he fet malament?",¹¹³ si al cap i a la fi jo vaig anar amb el govern legítim de la República, on estan els meus?, on estan el Negrín, el Companys, l'Azaña. No puc tornar perquè hi ha un dictador que si passo la frontera em matarà, què deu ser de la meva família?,estic lluny de casa i aquí no tinc cap possibilitat, si m'escapo i em troben, em castigaran". Esperaven perquè era un cop molt fort, ells eren els legítims...

L'única sortida que tenien era el mar?

Sí, però al mar també hi havia fil ferrats fins a dins de tot. Hi ha gent per a tot, qui s'ofega en un got d'aigua, allà es va morir. Hi ha gent, però, que és més expeditiva i diu "Bé, aquí portem dues setmanes, mirem-nos-ho bé, a veure què podem fer, tornar no podem, però quedar-nos aquí tampoc perquè això pinta malament". Hi ha gent que de seguida es busca la vida, busca la manera de sortir, fent intercanvis amb el que porten al damunt i buscant maneres de buscar llocs per amagar-se i busquen gent. Començava la II Guerra Mundial i, per tant, era fàcil trobar complicitats: "Ens necessiteu, sou pocs, us ajudem, mireu d'ajudar-vos a la Resistència i, per tant, quan acabi això vosaltres ens ajudareu a nosaltres". Jo conec gent que a Argelers se'n va sortir perquè són supervivents nats i saben buscar la manera perquè qualsevol cosa sigui una possibilitat, una oportunitat per buscar complicitats. N'hi ha d'altres que diuen "És que aquí em moriré, em moriré, em moriré..." i es morien perquè no tenien capacitat de reacció. La situació era molt dolenta.

El pare de la família de la foto, la família Gracia Bamala, em sembla que acaba en un camp, no sé quin, però mor allà.

Moren perquè la fam és molt forta i, a més, hi ha gent que està malalta de tifus o malalta de pulmonia. Hi ha molts soldats, per exemple de la lleva del Biberó, que han pogut escapar de la Batalla de l'Ebre que estan molt tocats, estan molt prims, molts d'ells tenen tifus o tuberculosi, si a sobre els poses en una platja on no hi ha res per aixoplugar-se i va plovent cada dia i fa fred cada dia, aquests és clar que no se'n surten. Allà mor molta gent perquè ningú no els ajuda.

Et trobes que a la societat civil, per exemple, hi ha molt casos diferenciats. El cas de Prats de Molló, o el cas de la Manera, que és un altre poble francès tocant a la frontera, són l'exemple de pobles que van ajudar molt a la gent que passava. Per què? perquè passaven de mil en mil i així et veies en cor d'ajudar, però al Pertús que passaven de 10.000 en 10.000, allà la gent s'ho pensava molt. "Què fariem aquí a casa si entrés una munió de gent que van fets una piltrafa, que saps que són revolucionaris, que saps que poden matar, que poden robar-te?". La gent tancava portes i finestres. Costa molt fixar una reacció unitària dels francesos. Quan parlem malament de França, jo sempre dic el mateix: s'ha de parlar malament de França, però del govern francès que no va estar a l'alçada del que s'esperava d'un govern, però en canvi no podem posar en un mateix sac tota la població civil francesa. Va haver-hi qui va ajudar i molt. En el cas de Prats de Molló la gent va desviure's per ajudar, veient que entraven pel Coll

¹¹³ Minuts: 25:50 - 27:08

d'Ares amb la neu fins a la cintura, dones i criatures, de seguida van anar a fer sopa calenta, van anar a buscar mantes per abrigar-los. Després és cert que els gendarmes van dir "Val, però ara que aquests continuïn cap avall". Però el tracte humà de Prats de Molló, per exemple, i de la Manera s'ha de ressaltar perquè és gent que va ajudar moltíssim.

Breument podem tocar el tema de la Maternitat? Recordo aquella frase de que "és una illa enmig d'un mar de destrucció". No té res a veure amb el meu treball, però seria interessant repassar-ho.

Enmig d'aquestes penúries generals cal parlar del paper de la dona. La dona a Argelers té un doble problema, la misèria de tots més el problema de que no està sola, porta les criatures, els petits. Això és un problema afegit perquè els ha d'alimentar, els ha de cuidar. A partir d'allà veiem de seguida com hi ha un alt índex de mortalitat infantil bàsicament per deixadesa, per la gana sobretot, per malalties que es contrauen allà per culpa del fred i del vent. Quan mirem aquestes mortalitats que arriben al 95 % a Argelers i a altres camps, veiem que posa "misèria fisiològica", això vol dir gana.

Enmig d'aquest drama més humà hem de posar el zoom no tant a les xifres com a les persones i aleshores veiem que les dones a Argelers comencen a parlar d'una noia jove que ajuda les dones embarassades. I a partir d'aquí seguim una pista molt feble però que ens porta fins a una mena d'ONG que era el Servei Civil Internacional, en el qual destacava una figura femenina que es coneixia per Senyoreta Isabel: una noia estrangera que havia espanyolitzat el seu nom. Seguint la pista trobem que aquesta tal Isabel és Elisabeth Eidenbenz. Estirant el fill d'ella mateixa, la trobem viva i ens explica que va organitzar una mena de maternitat a Elna per poder aixoplugar dones i criatures perquè poguessin sortir d'Argelers sota la seva tutela. És així com arrenca la història de la Maternitat d'Elna, que enmig de tant drama i enmig de tant dolor agafa aquesta perspectiva gairebé grandiloqüent i ens demostra que a la guerra surt el pitjor i el millor del gènere humà. El pitjor és la guerra i l'exili, el millor són persones que no se n'aprofiten de la misèria dels altres, sinó que són allà per ajudar.

El paper de la Maternitat d'Elna destaca moltíssim perquè tot l'entorn és tan fosc, tan negre, tan negatiu que el fet que hi hagi unes persones encapçalades per l'Elisabeth Eidenbenz que ajuden agafa evidentment una profunditat i una llum que permeten dir que és un far en la foscor.

Has parlat del 95% de mortalitat infantil, a nivell general de quant parlem? D'un 5%, un 10%...?

A nivell general, si agafem Argelers com a referència, és difícil crear un cens de morts perquè Argelers en té un a partir de setembre del 39, que és quan veuen que els que es queden, es queden. Fins aleshores es pensen que molts tornaran a Espanya perquè Franco ha guanyat la guerra, però garanteix entre cometes la vida dels que tornen i, per tant, s'esperen a veure quanta gent queda a Argelers. Fan un cens a partir de setembre del 39, però evidentment la quantitat de morts més alta és just abans, quan la gent entra, quan estan fotuts, quan

hi ha el fred, hi ha la gana, hi ha el vent i aquests morts no ens consten enlloc. Mai podrem parlar de xifres de morts segures a Argelers perquè la memòria de la gent d'allà en diu moltes més de les que tenim censades. Estem parlant de que oficialment no arriba a un miler de morts i pensem que hi va haver-n'hi molts més.

Per tant aproximadament no es pot donar un percentatge.

No, no m'atreveixo a dir res perquè no tenim xifres reals, saps? Perquè a partir de setembre del 39 hi havia barracons, la gent anava i venia. Les xifres dels morts en aquell moment no serien un indicatiu de la misèria que hi havia hagut abans. I abans, quan hagués estat un bon indicador, no hi havia cens. Només ens podem refiar de la memòria oral i la memòria oral sempre tira cap amunt.

Partint de la història de la família de la foto, quan passen a França separen el pare dels fills i els nens se'n van al castell de Caussade, que està cap al centre de França i el pare és enviat a Argelers. Això era molt comú? O sigui separar les famílies, no tant a dintre el cap, sinó tot just passada la frontera?

Normalment quan anaven famílies senceres sempre posaven els homes en una banda, les dones en una altra, els nens petits amb la mare, els més grans amb el pare. Normalment feien això. I llavors la mare i els nens petits els enviaven en trens cap amunt, cap al centre, cap a l'oest de França perquè en teoria els havien de posar en llocs una mica més protegits,¹¹⁴ sovint era en cases de colònies, on intentaven que els més petits, els més febles estiguessin més ben acollits. Per tant, és molt possible que en el cas de la família, en no haver-hi mare, separessin només el pare i els petits, sense ningú més, els portessin en un centre d'acollida amb garanties de que fossin millor tractats. Era bastant usual.

Realment les condicions dels camps eren tant dolentes? És cert que els hi tiraven pa per damunt les reixes com si fossin gossos i que el tracte per part dels soldats senegalesos era horrorós?

Quan parlem del camp d'Argelers hem de veure el paper que hi juga la societat civil, sobretot la que viu al voltant del camp. Hi ha moltes llegendes negres, de violacions de senegalesos, de gent que s'aprofita de la gent que estava allà, de la seva misèria, que els hi tiraven el pa per damunt de les tanques. I això és cert, la gent que estava allà ho ha explicat i no un, sinó molta gent. I quan molta gent explica el mateix vol dir que anem bé, que allò és veritat. Però a mi el que més em va sobtar va ser que un dia parlant amb una de les mares que va parir a la Maternitat em deia que a ella li feia molta tristesa veure com els diumenges la gent els anava a veure com si fossin un espectacle de circ i que n'hi havia que els tiraven cacauets com si fossin micos de fira. Un dia explicant això a Argelers aquest hivern amb una classe d'alumnes que

¹¹⁴ Minuts: 25:50 - 27:08

venien amb mi, hi havia un senyor allà que s'ho estava mirant, un senyor francès que estava escoltant. Jo pensava aquest senyor que mira segur que voldrà intervenir i finalment es va apropar i em va demanar en francès si podia participar en aquella explicació. Tant podia ser que fos a favor del que estava explicant com que em digués que no era veritat, perquè els francesos a vegades et repliquen.

Llavors va explicar en francès, amb llàgrimes als ulls, com la seva "grand-mère", la seva àvia havia estat una d'aquestes exiliades en aquell camp, que portava el seu fill en braços i que no tenia ni aigua, ni menjar per poder-li donar i que una persona d'Argelers se li va apropar i li va dir que, si volia, la podia ajudar i ella li va demanar una ampolla d'aigua, "un peu de l'eau", una mica d'aigua per poder fer un biberó. Li va dir que sí i li va portar l'ampolla d'aigua però a canvi li va demanar totes les joies. I aquest home explicava com la seva àvia li va donar totes les joies a canvi d'un litre d'aigua. Les joies volen dir l'anell de casada, la medalla, les quatre coses que portava. Finalment aquell nen es va acabar morint perquè amb un litre d'aigua amb què va poder fer un parell de biberons no en va tenir prou. Després l'àvia va poder sortir d'Argelers, es va refer, van tenir una altra criatura que era el pare d'aquell senyor. Però l'àvia sempre explicava que tot i quedar-se a França havia tingut sempre una rancúnia molt forta per la seva pròpia experiència: per un litre d'aigua, va haver de donar totes les joies quan ningú havia mercadejar amb la misèria d'altres. Aquest home, veient que parlàvem de tot això, va voler fer la seva aportació personal.

Va haver gent de tot, però va haver gent que es va aprofitar de la misèria dels altres.

Era possible escapar dels camps?

Escapar dels camps era molt possible i molt fàcil perquè hi havia molta gent i poca vigilància: 100.000 persones amb 4 senegalesos, dic quatre per dir un número de manera col·loquial. Però qui volia s'escapava, esperava que passés el senegalès que tenia més a prop i després les tanques de filferro estaven clavades a terra, però allò era sorra. Havies de fer un forat com un conill a la sorra i sortir. I te n'anaves, però tard o d'hora t'enganxava un gendarme i anaves brut, anaves mal vestit, anaves mal afaitat, feies cara de desgraciat. Veien de seguida que eres un exiliat i et deien: "Papiers, papiers..." i si no tenies papers, t'enganxaven un altre cop i altre cop cap allà dintre. Per tant, era molt més difícil mantenir-te de manera anònima lliure que no escapar-te. No sé si ho has observat mai, això passa sovint a Barcelona. En una estació de metro o de tren sobretot, veus dos negres, dues persones de color assegudes amb un macuto i de cop i volta veus que s'aixequen discretament i quan mires cap a l'entrada veus que estan entrant una parella de mossos d'esquadra. Evidentment no s'aixecaran corrents però aquells dos homes de color, dos negres, estan allà il·legals. Si intentes passar desapercebut difícilment et demanaran el teu certificat de residència. Jo m'hi he fixat moltes vegades, veus que s'aixequen discretament i ja veus que a la punta de l'andana està entrant una parella dels mossos. Per què s'aixequen? Perquè evidentment no volen temptar la sort. Doncs, aquests feien el mateix, s'escapaven però un cop fora, qui sap? No saben ni tan sols si ets francès. No aniran demanant la documentació a tothom que passi pel carrer però depèn de com vagis vestit pensaran que tens una pinta poc habitual. El primer que feien era adoptar una

mica l'aparença d'una persona normal. Per això les dones es compraven de seguida un barret, perquè una dona amb barret passava per francesa.

Ara que has dit això dels papers en francès, m'ha recordat l'"Allez, allez..."

Tots els exiliats recorden la primera paraula en francès que varen aprendre que va ser "Allez, allez... vite, vite", ràpid, ràpid. Era el crit unànime: "Allez, allez..." Aquest crit es va convertir en un crit que tots recorden com una bufetada. N'esperaven tant, tant, tant d'aquest govern, que aquest "Allez, allez..." tan despectiu se'ls va gravar amb ferro roent a la memòria. I m'ho han dit tantes vegades això que a vegades quan vaig a França i em trobo un gendarme d'aquells que fan circular els cotxes i em diu "Allez, allez...", jo també em sento com agredida perquè és una paraula a la que dono un to pejoratiu. Evidentment el pobre gendarme que em fa passar a l'stop no es té cap culpa. Però quan em diuen "Allez, allez..." a vegades penso que s'ho podria callar.

Jo no tinc ni idea de francès i tot just he après la paraula gendarme i quan arribo a França i sento aquesta paraula ja em dóna mal rollo...

Doncs a mi em passa amb l'expressió "Allez, allez...". I és una expressió molt normal a França, com aquí "Vinga, anem, va vinga passa..."

Però ho deien amb un to despectiu.

Sí, però la paraula "Allez, allez..." és molt normal, però a mi m'ha quedat aquest to que tots recriminen i quan vaig allà i m'ho diuen... uf.

Estem d'acord que es perd el respecte per una gent que acaba de perdre una guerra i els tracten com si fossin rates.

Sí, però és clar la Guerra Civil espanyola té una connotació a l'exterior clara en el sentit de que la República ho tenia tot perdut perquè les democràcies europees van ser molt cíniques, d'entrada no van fer una intervenció perquè no s'hi volien posar, però a mesura que va anar avançant la guerra les democràcies europees, sobretot Anglaterra, que eren molt conservadors, es van posar més a favor de la "ley y el orden" de Franco que de les tesis comunistes que tenia la República encara que fos legítima. Molt abans que s'acabés la guerra, el 17 de febrer de 1939, França i Anglaterra van reconèixer el govern de Franco, quan la República encara estava lluitant. Per tant, el cinisme de les democràcies europees ha estat sempre molt dur, potser perquè la República no va saber fer-ho d'una altra manera, eren pocs i mal avinguts, va estar segrestada per uns interessos comunistes que varen marcar moltíssim els darrers mesos de la guerra.

Franco al cap i a la fi estava ajudant a Hitler i Mussolini a entrenar-se per a la II Guerra Mundial.

Sí, però per exemple hi ha el pacte de Munic amb què França i Anglaterra deixen que Hitler entri a Txecoslovàquia. Estàs entregant un país lliure a Hitler, per què? perquè no s'enfadi? Per què vols evitar una II Guerra Mundial? Això és "pan para hoy y hambre para mañana". La portada de l'ABC del moment deia: "Cuatro hombres de buena voluntad evitan la guerra en Munic". Aquests quatre homes eren Hitler, Mussolini, Daladier i Chamberlain, és a dir els primers ministres francès i anglès. Si dius això, o eren molt tontos o estaven massa pendents d'un que no volien que s'enfadés per evitar una guerra.

Parlant de la Retirada, quan comencen a pujar els refugiats, quan cau l'Ebre, quan cau Barcelona o s'esperen més? Aquí a la Garriga hi va haver molts refugiats. S'esperen a quan ja els tenen a les portes i marxen o és un "ha caigut l'Ebre, ha caigut Barcelona, pugem, pugem"?

El punt d'inflexió és la caiguda de l'Ebre. El 16 de novembre s'acaba la Batalla de l'Ebre i Franco, que fins aquell moment havia estat més pendent de València, es pren la Batalla de l'Ebre com una provocació. Havia deixat el front parat a l'Ebre, tenia Lleida, hagués pogut continuar fins a la frontera amb França i no ho fa, entre d'altres coses perquè França estava més predisposada a plantar-li cara a Franco que Anglaterra i, per tant, apropar-se a la frontera francesa hagués estat massa provocador i se'n va cap a València i amb la Batalla de l'Ebre Franco es gira cap a Catalunya.

A partir del 16 de novembre del 38, que és quan s'acaba la Batalla de l'Ebre, i després del Nadal del 38, al cap d'un mes i mig, Franco decideix anar fins al final amb Catalunya i comença l'ofensiva final. Entra per les Garrigues, entra pel Segre, entra per baix el sud, per l'Ebre, Reus, Tarragona i cap amunt.

Llavors allà la gent ja marxa, quan entra per les Garrigues ja hi ha gent de les Garrigues que va cap amunt, quan passa l'Ebre ja hi ha gent de Reus que va cap amunt. El 15 de gener per exemple entra a Tarragona i tota aquella zona està anant cap amunt. El 26 de gener del 39 és quan entra a Barcelona, però molt temps abans ja hi ha gent que està pujant i, per tant, la data que es dona sempre com a començament de l'exili és el 26 de gener del 39, que és quan la gent fuig de Barcelona, però ja un mes abans estan fugint de totes bandes. L'exili comença molt abans, a finals de desembre del 38 i principis de gener del 39. I es culmina en aquell 26 de gener del 39, quan arriben a Barcelona. Llavors la gent de per aquí també marxa. Tothom esperava també que l'exèrcit republicà frenaria l'ofensiva, potser a les muntanyes de Garraf, però veuen que no, potser a la serra del litoral, però també veuen que no. Creuen que potser aquí a Montcada, però també veuen que no. **I tothom, quan va veient que l'exèrcit republicà no defensa ja perquè està esberlat, a mesura que va pujant, la gent va sortint.**

Sí que és cert que molta gent marxa una mica per mimetisme, perquè veu que el de davant marxa, que el d'aprop també, i potser no els hagués calgut marxar. Marxa tothom. Molta gent marxa perquè el que pretenen no és arribar a la frontera, sinó que els nacionals entrin, que els franquistes entrin al seu poble i s'amaguen o per la muntanya o en una casa

que tenen al bosc. I quan ja hagin entrat, llavors ja tornaran. El que passa és que tothom els empeny.¹¹⁵ Per exemple, hi ha un exiliat que sempre explica: “Jo no pensava pas anar a França, però és clar és que la gent m’empenyia, cada dia pujàvem un tros i cada dia era més difícil tornar perquè cada dia érem més lluny, fins que al final vaig dir ja que soc aquí entro a França i ja tornaré”. I encara ha de tornar. Per tant, la gent va marxar una miqueta perquè era una marea humana que anava arrossegant a la gent i molts pensaven: “Marxem uns dies, que s’instal·lin, veiem què passa i tornem a casa”. És clar, primer que ja estaven lluny, segon que quan van veure com anava això, varen dir: “Ostres, la cosa pinta malament”. I llavors ja es varen quedar.

Les dues últimes preguntes, la resistència que ofereixen els republicans simplement és un intent d’aturar-los una mica per donar temps? L’objectiu ja no és contraatacar.

Ja no resisteixen. Varen morir 30.000 soldats a la Batalla de l’Ebre. Van haver-hi 70.000 baixes de les quals 30.000 són morts, no perdona 20.000 morts. Comptava ara també els franquistes. 20.000 morts però amb 70.000 baixes, 70.000 baixes vol dir o desertors o ferits. És clar, amb 70.000 soldats menys què vols aguantar? I menys amb aquell desgast que ha estat la Batalla de l’Ebre i l’única cosa que fan és frenar perquè ja no ofereixen cap estratègia militar com per dir fem una contraofensiva per tornar-vos a tirar enrere. Això ni es contempla.

I l’última és en pobles com aquí a la Garriga quan arriben els refugiats, perquè suposo que el cas de la Garriga és el mateix que pot passar a Granollers i llocs així, els refugiats s’instal·len a cases de la gent o a escoles o llocs grans? On s’instal·len els refugiats?

Hi ha dos tipus de refugiats: primer els que arriben durant la guerra, per exemple criatures, que marxen de llocs molt bombardejats com Madrid. Hi havia organitzacions, tipus ONG que treien aquests nanos de zones bombardejades per poder-los portar en zones on estiguessin més segurs. En aquests casos ells mateixos ja creen una mena de xarxa d’establiments o de centres que fan aquestes escoles o aquestes cases de colònies per aquests nanos. Solen ser torres, cases grans per poder tenir una logística que permeti tenir aquests nanos en un règim d’atenció fixa durant temps, perquè aquests nanos no marxen de Madrid per tornar al cap d’una setmana sinó que han d’esperar que s’acabi la guerra. Això és un tipus de refugiats més organitzat, més programat.

Al final, és la marxa de la gent que es refugia on pot. Quan parlem de la Retirada i aquí a la Garriga va ser un dels llocs on va passar la Retirada amb molta força, la gent quan veia que passaven els soldats que anaven cap amunt tampoc ho tenia massa clar perquè quan marxaven a vegades s’enduïen el cavall, la mula o el que hi havia a l’hort i, és clar, allò era arrasar. Quan passava la Retirada arrasaven amb tot el que podien perquè tenien gana, perquè estaven ferits. La gent que estava en una zona de retirada patia, patia perquè eren víctimes de la necessitat d’aquesta gent que fugia.¹¹⁶

¹¹⁵ Minuts: 08:45 - 09:21

¹¹⁶ Minuts: 10:22 - 11:29

La família Gracia Bamala que va estar a la Garriga una parell o tres de mesos era l'exemple del que era l'habitual per al refugiat: arribar a un poble, estar-s'hi, esperar a veure què passava i, en tot cas, marxar? O era un passo per aquest poble, passo per l'altre, passo per l'altre?

Intentaven buscar un lloc segur per viure.

El més comú era establir-se, no passar de llarg?

Si podien trobar alguna cosa per establir-se, sí. A vegades hi havia gent que deia: "He trobat feina de pagès en un lloc i m'han atès com si fos part de la família i em quedo aquí", però, és clar, en un moment d'escassetat ningú vol més escassetat i, si tu tens una família nombrosa i a sobre et ve un al damunt amb qui t'has de repartir el poc que tens, amb un que no saps ni qui és, li dones el pa per un dia, però a l'endemà, marxa!¹¹⁷ I per tant era molt difícil establir-se d'una manera permanent perquè tothom estava molt tocat. Hi havia misèria, hi havia bombes, hi havia molta por, hi havia moltes ganes de que s'acabés la guerra. Aquella gent tampoc estava a casa seva, el que volien era tornar. El front empenyia molt, la gent marxava perquè a l'altre costat hi havia Franco. La gent marxava i el front era una ratlla. A mesura que anaven retrocedint les tropes, la gent també retrocedia i els que estaven en una casa, aquí a la Garriga o a on fos, si els deixaven estar s'hi estaven, però la gent ja tenia prou feina per ells. El més normal és que continuessin amunt.

Però la gent marxava sense tenir l'objectiu d'anar a França, la gent marxava amb l'objectiu d'"esperem i a veure què passa".

A molta gent li va passar que es va trobar a França perquè van ser empesos per la mateixa gent que marxava i quan varen ser allà varen dir: "I ara què?, doncs passem". Feien el que feia tothom, era com un ramat de béns. És molt difícil anar contra corrent. Tothom fugia, tothom fugia. Tampoc tens massa clar què has de fer. Dius: "M'assento i penso, si penso potser no marxo". És clar, senties a dir tots els assassinats que passaven, senties a dir que la guàrdia mora violava totes les dones quan entrava en una població, senties a dir... i, és clar, deies: "Saps què? Tiro amunt, en tot cas entrem a França i a França a veure què passa i en tot cas ja tornarem". Tots tenien la sensació de que podien tornar¹¹⁸ d'una manera o d'una altra, o més aviat o més tard. Cap exiliat va marxar pensant que no podria tornar mai, cap. Tots pensaven que tornarien, que deixarien que passés aquesta onada, aquesta efervescència de Franco. Ningú es pensava tampoc que Franco entraria amb aquest terrorisme d'estat, amb aquesta repressió. Un cop acabes la guerra, si no t'has mort amb la guerra perquè coi t'has de morir després?. Acceptes les condicions de l'altre, t'agradaran o no t'agradaran. Però és que Franco va continuar matant després de la guerra. Això és el que ningú esperava. Franco no volia la pau, Franco volia la victòria i qui no quedava a les seves ordres anava al Camp de la Bóta.

¹¹⁷ Minuts: 07:28 - 07:56

¹¹⁸ Minuts: 10:22 - 11:29

Aquesta és una pregunta que li faig a tothom: si els republicans haguessin tingut la mateixa potència que els nacionals de Franco, haguessin fet les mateixes barbaritats?

També en van fer...

Ja, ja ho sé. Els dos bàndols van fer moltes barbaritats, però si uns haguessin estat tan igualats com els altres haguessin acabat fent les mateixes bestieses?

És difícil saber-ho perquè uns ja eren legals. Havien guanyat per la força de les urnes... Jo crec que no, perquè la República havia guanyat les eleccions legítimes al febrer del 36. Sí que és cert que la República quan governa Negrín, el darrer govern, va estar molt segrestada per les tesis comunistes perquè en aquell govern republicà els comunistes manaven molt. Per tant, eren molt radicals. Hauríem de parlar de les "txeques", que eren les presons comunistes i Stalin no era cap angelet. Jo el poso al mateix nivell que Franco.

Ara, jo vull pensar que la República escollida democràticament al febrer del 36 no hagués exercit una dictadura de 40 anys amb tots els morts que va haver-hi coneguts i desconeguts.

MARGARIDA PLANELL (26 minuts)

Aquest és el lloc on es va fer la fotografia de la família Gracia Bamala?

Aquí és el camí en què ha estat presa aquesta fotografia. Aquest camí que baixa és el camí per on varen arribar l'Amadeo i la seva família, ve del Coll d'Ares aquest camí. I aquí a sobre de la fotografia hi ha un altre caminet que puja aquí i que va a un hort, que era aquí. No sembla pas que sigui el mateix lloc però cal pensar que a l'època no hi havia tots aquests arbres, no hi havia cap arbre, hi havia un prat i horts i camps, cap arbre. És per això que és un xic diferent de l'època.¹¹⁹

Ens has acompanyat fins al lloc on es refugiaven les persones que baixaven del Coll d'Ares, oi?

Això és un cortal, un cortal és un lloc per fer entrar el bestiar a la nit. Aquí ara tot és un bosc, però abans tot eren prats i el bestiar d'aquella casa de pagès del Cendreu venia aquí a pasturar i a la nit els tancaven en això que en diuen un cortal. I aquest cortal va servir molt en el moment de la Retirada perquè en baixant el Coll d'Ares els refugiats ja eren cansats de caminar i podien descansar aquí. Era tancat, hi havia un teulat, ara és una ruïna però hi havia el teulat i hi podien descansar.

I l'Amadeo, el seu pare, el seu germà i la seva germana varen parar aquí, no sabem ben bé, però almenys un parell de dies i una nit. Després ja es va saber a l'ajuntament a Prats que aquí hi havia aquesta família, amb dos nens ferits, cansats i el Tomàs Coll, un veí de Prats que havia fet la I Guerra Mundial i que li faltava una cama, va dir "Jo me'n vaig a buscar-los". Va agafar la seva crossa i va anar pujant. Es veu que mentrestant el pare de l'Amadeo i tota la família varen marxar, varen començar a baixar fins a Prats,¹²⁰ però hi va haver problemes perquè el nen gran, l'Antonio, no volia baixar, volia tornar cap a Espanya. El pare sí que volia baixar perquè ja veia que aquella mainada no podia tornar a agafar la muntanya amb el mal temps que feia, era hivern i feia fred. Varen anar baixant i en Tomàs Coll, tot pujant els va trobar aquí sota i van marxar tots junts cap a Prats i en passar per aquell camí un periodista de París del diari "L'Illustration" va fer la fotografia.

L'Associació Prats Endavant va arreglar aquesta ruïna, aquest cortal perquè ja sabíem que estava fet tot malbé, que el teulat havia caigut i tot, i perquè aguantin les parets vam fer posar ciment i vàrem enfortir les ruïnes.

La fotografia va sortir al diari "L'Illustration". Una gent, no sé qui eren, que varen veure la fotografia, li varen donar una còpia a Tomàs Coll i ell la va posar a la paret de casa seva. Volia tornar a trobar aquesta família, saber que els havia esdevingut, saber on eren i mai no ho va poder aconseguir. Això era la seva passió i mai els va poder trobar. Va morir l'any 47, 1947. És

¹¹⁹ Minuts al documental: 29:05 - 29:42.

¹²⁰ Minuts: 27:15 - 28:30.

enterrat en el cementiri de Prats, al mateix lloc que una de les seves nines de dos anys que s'havia mort.

Havien fet un hospital a Prats pels ferits, sobretot els ferits de l'Ebre, i els malalts de l'hospital de Camprodon que havien traslladat a l'Escola i al Camp de vacances i els que es morien els enterraven al cementiri a Prats. Uns quants anys després els vàrem desenterrar i vàrem fer una ossera i vàrem posar una estela. L'ajuntament va pagar una part i una altra part la va pagar en Pau Casals. Va donar un concert a Ceret l'any 1951 i tots els diners que varen recollir en aquell concert els va donar per fer aquesta estela del cementiri de Prats, l'estela dels refugiats.

El 27 de gener del 39 van venir des de Camprodon a l'ajuntament de Prats a dir que arribaven 500 ferits i malalts de l'hospital de Camprodon, que els traslladarien a Prats, i fet i fet en van arribar 3.000. Aquests ferits els van posar a l'Escola i a un Camp de Vacances de la vila de Perpinyà. I, voilà, després van arribar pels camins del Coll d'Ares i de la Presta tots els altres refugiats. Veies els refugiats arribant pels camins perquè no hi havia arbres com hi ha ara. La gent quan torna a veure aquests llocs et diuen "No és igual, no era aquí", però sí, era aquí però no hi ha havia pas cap arbre. **Es veien ben bé els camins i la muntanya i veien els refugiats com baixaven. I quan arribaven aquí, a l'entrada del poble, la policia els escorcollava i després anaven a la casa de l'Escola, els acollien i els donaven beure, una miqueta de menjar i un lloc per dormir per quedar-se uns dies. Entre tots varen en passar 100.000 més o menys. Això vol dir molta, molta, molta gent.**¹²¹ I tothom no podia ser ben acollit.

Els homes els baixaven en camions, els venien a buscar i els baixaven al camp de concentració d'Argelers, allà a la platja varen fer un camp.¹²² Les dones amb els nens els portaven al Voló, on hi havia l'estació del tren i d'allà marxaven amb un tren que anava pujant cap a dins de França i deixava els refugiats als Departaments que havien demanat d'acollir-los. El meu home, la seva mare i el seu avi varen anar a Tolosa, on l'ajuntament va acollir refugiats posant-los a L'Havre, un mercat obert. Dormien allà.

Exactament a Prats de Molló, has dit que els acolliren a les Escoles, una mena d'hotel, també l'església, etc. En global on es posen els refugiats?

A totes les cases hi havia refugiats, els feien dormir als terrats, els posaven palla. A les cases de pagès dormien sobre palla.

Una llista de tots els llocs on van estar els refugiats des de les cases, passant per les escoles, l'església, el castell...

En primer lloc els van posar a l'Escola, els ferits sobretot i els malalts. Després a la Colònia de Vacances, que és una gran casa que hi té de tot, per dormir, per cuinar, etc., hi havia llits per tot arreu. I després, quan això era ple, la gent del poble va començar a acollir refugiat

¹²¹ Minuts: 22:44 - 23:14.

¹²² Minuts: 25:39 - 25:50.

a casa seva per dormir. Venien a dormir a la nit i marxaven de dia al camp amb els altres. Hi havia camps amb tendes, n'hi havia un a la sortida de Prats. Als camps varen posar tendes per poder passar la nit.

Molts refugiats arribaven amb bestiar, hi havia força bestiar, hi havia cavalls, hi havia cabres, ovelles i fins i tot havien vingut amb vaques. **Varen fer un camp només pel bestiar. I llavors d'aquest bestiar què en feien? Doncs, els mataven per menjar. Allà al Firal, on hi ha l'aparcament, hi havien posat calderes i hi feien coure la carn del bestiar. Hi havia a Prats cinc o sis carnissers que mataven el bestiar i el feien coure. I la gent menjava això.**¹²³ Per menjar també els portaven pa de Perpinyà. A Perpinyà van requisar tots els forns de pa per a fer pa per als refugiats i sovint, quasi cada dia, pujava un camió de pa de Perpinyà i el descarregaven a l'ajuntament i la gent anava a cercar pa a l'ajuntament.

Hi havia una casa de pagès a la costa de dalt que tenien trufes encara, perquè al mes de febrer hi havia qui ja no en tenia de trufes. Feien coure una caldera plena de trufes i quan els refugiats passaven els hi donaven, i quan s'acabaven tornaven a omplir la caldera i tornaven a coure trufes.

Ja parlant de la família Gracia, des de la foto fins a la mort del pare podries explicar què els va passar?

El pare de l'Amadeo havia sentit a dir que triaven a la mainada, els nens els posaven amb la mare i els pares els posaven al camp de concentració d'Argelers. I és per això que tenia por de baixar, tenia por que li prenguessin els nens. I quan van ser aquí a l'ajuntament els van dir que els nens es quedarien amb el pare i varen baixar cap a l'estació del tren i el tren els va deixar a Bergerac. Bergerac és cap al nord, després de Tolosa i allà els van posar en un castell, Caussade, on havien recollit nens refugiats malalts o ferits o abandonats.

Varen viure aquí un cert temps i el pare també va demanar poder treballar en aquest lloc i li varen deixar fer, però al cap d'un any o any i mig va caure malalt el pare i se'n va anar a l'hospital i al cap d'uns poc dies van venir els gendarmes a dir-li a l'Antonio, el germà de l'Amadeo, que el pare era mort. Ja no el varen veure més i no varen mai saber on l'havien enterrat, ni quin dia s'havia mort, ni res.¹²⁴ A Caussade l'Amadeo, a través de coneguts, ha buscat als ajuntaments de Bergerac, a la prefectura, a la gendarmeria, etc. i ningú li ha pogut dir on era enterrat.

L'Antonio és qui li va dir a l'Amadeo, que estava jugant quan van venir els gendarmes en un prat que hi havia en el castell, que ja no veurien més al pare, era mort.

Això ho explica en el documental de TV3, hi ha un moment que el propi Amadeo ho explica.

Doncs és millor que ho expliqui ell. Va ser ell qui ens ho va explicar a nosaltres.

¹²³ Minuts: 24:51 - 25:15.

¹²⁴ Minuts: 32:40 - 33:14.

Bé però amb l'Amadeo no crec que hi parlem. Tu creus que hi podríem parlar-hi?

Ara?

No, ara no. Tu creus que el molestaríem molt?

El puc trucar. Li demanarem, vaig a buscar el telèfon.

Quan el pare va ser mort, ho van dir als avis que vivien a Montsó i els avis varen venir a buscar els tres nens i se'ls van emportar a Montsó. Tenien una casa de pagès i l'Antonio, que ja era gran, va quedar-se amb els avis a treballar, ja tenia 14 anys a l'època. I l'Amadeo i l'Alícia els varen posar en un orfenat. A l'orfenat hi havia altres nens, però ells eren els nens "rojos", els varen fer patir fam, fred i van ser maltractats, no és que els peguessin però eren fills de rojos. Tot i així, els varen fer estudiar, l'Amadeu va fer el batxillerat i quan el va tenir acabat, va anar a treballar i el varen contractar a la sucra on havia treballat el pare. Com que era intel·ligent, va anar prosperant i va tenir una bona situació. Fins i tot havia vingut a França perquè s'encarregava de vendre el sucre a l'estranger, cap a la banda de Metz i Lourdes, però no sap parlar francès. I es va casar. La seva història ningú la sabia, la seva dona sí, però ningú més, els que treballaven amb ell no en sabien res.

Fins que un dia que va veure que la foto sortia a "El País". Ell ja tenia ganes de parlar-ne. De fet, en aquella època l'Aznar va dir que els refugiats havien de "Perdonar y olvidar", això a ell el va indignar. Va veure que una dona havia escrit al diari una resposta i va voler escriure també una carta al diari "El País". Al costat de casa seva vivia una periodista del diari "El País", la va anar a trobar i li va dir "Jo he escrit això i voldria que sortís al diari". I va sortir un article "Ni olvidar, ni perdonar". És aquest escrit el que va sortir al suplement del diumenge.

El meu documental també portarà segurament aquest títol per aquest article d'"El País"

El teu? Ah, molt bé.

Sí, és un bon títol. És que la carta t'emociona quan la llegeixes. Ell ja ho diu: perdonar per què? olvidar per què?.

Aquest diari no el tinc. Tinc el que va sortir un any després.

Tu tens un recull que va sortir l'any següent.

Sí, un any després perquè l'Amadeo va venir amb una periodista alemanya i amb dos càmeres al mes de novembre del 2003. Varen passar dos dies aquí. L'Amadeo va voler veure per on havia passat: el camí, el Coll d'Ares, etc. i em penso que després van estar a Camprodon. El mes de gener següent va sortir el reportatge a "El País", "El retorno de Amadeo a Prats

de Molló”, que és el que tinc, però el primer no el tinc. Una vegada va venir un autobús de gent per estudiar el tema de la Retirada i els vaig portar documents i quan van haver marxat, vaig veure que ja no el tenia.

Una pregunta, l’Amadeo té una mínima idea de perquè el pare va decidir marxar? Quan al poble els bombardegen evidentment s’ha d’endur els nens perquè han d’anar als hospitals, i així van fins a Barcelona, però per què fugir? per què no es queda? Estava implicat en coses de política, era por?

En un moment donat tothom va fugir, no? No ho sé. El dia del bombardeig el pare no hi era a la casa, el pare era a la guerra? No sé on era al pare. És una pregunta que no li he fet mai. No sé on era el pare.

Jo diria que estava a la Azucarera.

Ah, potser sí.

Era l’encarregat de fer sonar la sirena en cas de bombardeig. De fet, el germà gran tampoc hi és el moment del bombardeig, està en un altre lloc. Les bombes cauen damunt de la mare i dels dos nens petits.

És cert, l’Antonio tampoc hi era. Els havien dit que quan anessin a bombardejar les cases, fugissin. Varen fugir, però quan van haver fugit la mare es va adonar que s’havia deixat el didal a la casa. Abans per les dones totes les coses de cosir eren un tresor, s’havia emportat tot per cosir menys el didal i li va dir a l’Antonio que anés fins a casa a buscar-lo i que tornés, però en el temps d’anar a buscar el didal les bombes van caure sobre ells. Els que varen bombardejar es varen equivocar, maldestres, enlloc de fer caure les bombes sobre les cases, les varen fer caure sobre els camps que hi havia als afores. Ells varen rebre les bombes i a l’Antonio que era dins de la casa no li va passar res.

Doncs, fins on sabem el pare estava a la fàbrica.

Estava a la fàbrica. No hi havia pensat en això, pensava que no fos a la guerra.

Marxen tots cap a Lleida i Barcelona perquè els nens necessiten assistència mèdica, però et preguntes per què decideix marxar.

L’Amadeo ho deu saber això. El que ho sabia tot era l’Antonio i l’Àlícia també. Li hauré de preguntar. Ell, però, no recorda res. El que sap és allò que l’Antonio li ha dit. Era petit. Cinc anys tenia. Ara té l’edat del meu home, fa 79 anys al desembre.